

кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця,
 відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
 Інститут історії України НАН України
 (Київ, Україна), erusina@ukr.net

РАДЗИВІЛЛИ Й УКРАЇНА: СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМИН (XVII – СЕРЕДИНА XVIII ст.)

Стаття є продовженням авторських студій стосовно ролі князів Радзивілів у вітчизняній історії. Географія дослідження не обмежується Волинню, де були зосереджені українські маєтності роду. Перебуваючи на керівних посадах і маючи неабиякий економічний та політичний потенціал, Радзивілли подеколи домінували у житті не тільки Литви, а й усієї Речі Посполитої. Саме тому від рубежу XVI–XVII ст. до них апелювали очільники православної церкви, вимушені шукати потужних союзників у боротьбі за свої права. У публікації розглядається як роль Радзивілів у захисті православ'я, так і менш знані культурно-освітні контакти між верхівкою православного духовництва й лідерами річпосполитської протестантської спільноти – братами Янушем і Криштофом II Радзивіллами. Ідеться і про контроверсійну постать Криштофового сина – Януша Радзивілла. Гіпотетичний автор шкідливих у Києві 1651 р., він увічнив свою київську кампанію пам'ятною медаллю, що є джерелом до історії місцевої геральдики, і в малюнках Абрагама ван Вестерфельда. Аналізуючи знахідки останніх десятиліть, які розширюють наші знання про творчість цього голландського митця, авторка вказує на помилковість традиційних уявлень про нього як про постійного супутника та «хронікера» князя, котрий виконував усі свої замальовки з натури. Значну увагу приділено розвитку Олицького замкового комплексу. Розглянуто також джерелознавчі аспекти окресленої проблематики. Зроблено огляд низки новітніх видань, присвячених Радзивіллам.

Ключові слова: Радзивілли, Річ Посполита, православна церква, Олика, Київ, Абрагам ван Вестерфельд.

Продовжуючи розгляд питань, порушених нами в останніх публікаціях¹, повернімося до українських реалій XVII ст. Цілком очевидно, що підґрунтя тодішніх історичних колізій було сформоване двома унійними угодами, укладеними в попередньому столітті – Люблінською (1569 р.) і Берестейською (1596 р.).

Тоді, у XVI ст., Радзивілли брали активну участь у суспільно-політичному житті Литовської держави й фактично стояли біля її керма. Тож вони негативно поставилися до планів об'єднання Великого князівства Литовського із Коронуєю Польською в «єдину спільну Річ Посполиту». Що ж стосується

¹ Русина О. В. Українські сторінки біографії Альберта Станіслава Радзивілла // Український історичний журнал. – 2014. – №4. – С.27–49; Її ж. Графічні скарби радзивілівської збірки // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів IV Міжнародної наукової конференції. – К., 2014. – С.722–732; Її ж. Радзивілли та Україна: культурні конотації // Український історичний журнал. – 2015. – №2. – С.113–130.

Берестейської унії, то ставлення до неї Радзивіллів визначалося їхніми конфесійними вподобаннями.

Цікаво, що головний речник єднання православних із Римом – володимиро-волинський єпископ Іпатій Потій, народжений у православній родині, перейшов у кальвінізм під час перебування при дворі Миколая Радзивілла Чорного. Згодом, повернувшись до православ'я, прийнявши духовний сан і обстоюючи унійні ідеї, І.Потій знайшов однодумців серед його синів, які перейшли в католицизм. Краківський єпископ Юрій (Єжи) Радзивілл² активно сприяв укладенню Берестейської унії, а Миколай Христофор Сирітка брав участь у роботі Берестейського собору як королівський комісар. Навіть тодішній володар Олики Станіслав Побожний, котрий зазвичай стояв осторонь політичного життя, 1598 р. підписав у Луцьку звернення до короля й сенату трьох десятків волинських шляхтичів: вони вітали об'єднання грецької церкви з римською, вихваляли духовних осіб, які сприяли укладенню унії, просили запровадити серед уніатів юліанський календар³.

У країні розгорнулася гостра боротьба між прихильниками та супротивниками унії. Фактичне невизнання офіційною владою тих православних, хто продовжував підлягати духовній владі константинопольського патріарха, створило ґрунт для їх зближення з протестантами. Перша спроба об'єднання в боротьбі з агресивним католицизмом датується серпнем 1595 р., коли на протестантський собор у Торуні завітала делегація, відряджена Василем Костянтином Острозьким⁴.

Варте уваги, що князь був посвоячений зі «спадковим» лідером литовських протестантів – сином Миколая Радзивілла Рудого Христофором (Криштофом), званим «Перуном» (тобто, польською мовою, «Блискавкою» – через властивий йому спосіб дій на полі бою), віленським воєводою та великим гетьманом литовським (1547–1603 рр.). Радзивілл двічі одружувався з дочками «некоронованого короля Русі»: спочатку з Катериною Острозькою

² Юрій Радзивілл (1556–1600 рр.) зробив блискучу кар'єру, стрімко досягнувши вершин церковної ієрархії. Здобувши освіту у Західній Європі, він у 25 років став віленським єпископом, а ще через два роки – кардиналом. Згодом як краківський єпископ (з 1591 р.) зблизився з королем Сигізмундом III, котрий мав так само ортодоксальні погляди на релігію. Якби не передчасна смерть Юрія при поїзді до Рима, він мав неабиякі шанси обійняти папський престол. Зауважимо, що у середині XVIII ст. радзивіллівську резиденцію в Олиці прикрашав цикл картин, присвячених отриманню Юрієм кардинальського сану (акту інаугурації на кардинальство), на яких було зображено всіх осіб, присутніх на церемонії. Усі ці полотна загинули внаслідок розграбування Олицького замку російськими військами в 1764 р. (див.: Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст.: 36. док. / Збір. і підгот. до друку В.Александрович. – Луцьк, 2007. – С.199). Можливо, що цей сюжет був зображений і на одному з плафонів Олицького замку у XVII ст.: ішлося про «св. Отця з кардиналами» (Там само. – С.69).

³ Цікаво, що паралельно Станіслав Радзивілл повністю «забув» про те, що його батько був протестантом: в укладеному того ж таки року заповіті, звертаючись до своїх дітей, він називав католицизм вірою, «в якій предки наші були й померли» (див.: *Ворончук І. Життєві пріоритети князя Станіслава Радзивілла // Минуле і сучасне Волині та Полісся. – Вип.18: Олика і Радзивілли в історії Волині та України. – Луцьк, 2006. – С.36).*

⁴ Співпрацю протестантів і православних у добу Контрреформації докладно розглянуто в докторській дисертації Т.Кемпи (див.: *Kempa T. Wobec kontrreformacji: Protestanci i prawosławni w obronie swobod wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w. – Toruń, 2007).* Див. також: *Довбищенко М.В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. – К., 2008.*

(вона померла за рік після шлюбу, народивши Криштофові сина Януша), потім – з її овдовілою сестрою Ельжбетою (Гальшкою). Взаємини між Василем Костянтином Острозьким і його зятем затьмарювалися низкою майнових конфліктів, однак у середині 1590-х рр. їх було залагоджено – як гадають, саме з огляду на наступ Контрреформації, що загрожувало обом християнським конфесіям.

На протестантському з'їзді в Торуні посланці Острозького наголосили на його готовності в будь-який спосіб захищати свободу віровизнання й висунули вкрай радикальну пропозицію: об'єднати в одному блоці з православними не лише кальвіністів і лютеран, а навіть аріан. Крім того, у переддень Берестейської унії до Криштофа Радзивілла як до віленського воєводи апелювали православні міщани Вільна, прагнучи стримати Іпатія Потія у його намаганні укласти союз із Римом.

Після собору в Бересті, що на нього Острозький прибув в оточенні протестантів, Криштоф Радзивілл не раз підтримував православних в їхньому спротиві церковній унії. Однак, коли 1599 р. у Вільні дійшло до укладення формального союзу між представниками двох віровизнань, ані він, ані його енергійний тесть не скріпили підписами прелімінарні протоколи: аж надто суттєвими були догматичні розбіжності між ними. Православні до того ж наполягали на попередньому схваленні їхніх дій патріархом. Утім було досягнуто згоди щодо обопільного захисту принципів Варшавської конфедерації 1573 р. (цим актом фактично стверджувалася рівність наявних у Речі Посполитій християнських конфесій). Проте навіть така обмежена співпраця з «іновірними» драгувала православних ортодоксів. Не дивно, що після 1599 р. нових спроб укладення подібних союзів не спостерігалось.

Водночас питання міжконфесійного миру не раз порушувалися на сеймових засіданнях. Так, на варшавському сеймі 1606 р. від імені протестантів і православних виступив онук Василя Костянтина Острозького – Януш Радзивілл (1579–1620 рр.). За життя діда він у різний спосіб опікувався інтересами православ'я, і фактично саме Янушові, котрий після смерті батька, Криштофа Радзивілла (1603 р.), став лідером литовських протестантів, старий князь, відходячи зі світу, заповів патронат над православною опозицією у країні⁵.

На сеймі 1606 р. Януш виступив разом зі своїми однопумцями – Петром Горайським і Мартіном Броневським⁶. Вони висунули радикальний проект «конституції про [релігійні] погроми», в якій містився пункт «про релігію грецьку» (тобто православ'я), що ним передбачалося скасування Берестейської

⁵ До речі, із вигасанням Острозьких до Радзивіллів могли перейти і їхні маєтності в українських воєводствах Речі Посполитої, що передбачалося так званою «Острозькою ординацією», затвердженою сеймовою конституцією в 1609 р. Її фундував син Василя Костянтина – Януш Острозький, якому Януш Радзивілл доводився племінником. Однак процес вигасання заторкнув і це відгалуження Радзивіллів: син Януша Богуслав мав тільки дочку, котра як жінка і протестантка не могла успадкувати ординацію.

⁶ М.Броневський був членом літературного осередку, який згуртував довкола себе Василь Костянтин Острозький, і представляв інтереси князя на з'їздах у Торуні та Вільні. Він також вважається автором спрямованого проти Берестейської унії трактату «Апокрисис», надрукованого в Острозькій типографії 1598 р.

унії. Сейм ухвалив би цю конституцію, якби в останню мить у справу не втрутився Петро Скарґа. Це, зрештою, стало поштовхом до так званого «рокошу Зебжидовського». І хоч діяльність Януша Радзивілла не мала скільки-небудь відчутних наслідків для становища православних у Речі Посполитій, вони вважали князя таким само відданим захисником своїх інтересів, як і Петра Конашевича-Сагайдачного. Загальновідомо, що за гетьманування останнього, котрий задекларував свою позицію включенням цілого Війська Запорозького до складу Київського братства, було повністю відновлено вищу православну ієрархію, фактично втрачену 1596 р. Козаки взяли під свою охорону ерусалимського патріарха Феофана, який, маючи відповідні повноваження від константинопольського першоієрарха, у 1620–1621 рр. таємно висвятив на сан київського митрополита (ним став Іов Борецький), п'ятох єпископів та полоцького архієпископа.

Під час перебування Феофана в Києві до нього зі Слуцька прибув священник Андрій Мужилівський і розповів, що князь Януш Радзивілл патронує православні церкви у своїх володіннях⁷. При одній із них, а саме слуцькій Преображенській, за його згоди постало церковне братство. Патріарх надіслав Слуцькому братству грамоту зі своїм благословенням і надав церкві Преображення Господня статус ставропігійної.

Діяльність Феофана посилила напруженість у міжконфесійних відносинах. Украй розлютився Сигізмунд III, звинувативши як патріарха, так і щойно висвячених ієрархів у шпигунстві на користь Туреччини. У лютому – березні 1621 р. побачили світ два королівських універсали з наказом схопити та ув'язнити митрополита Іова Борецького та Мелетія Смотрицького, котрий отримав від Феофана сан архієпископа полоцького.

У цій напруженій ситуації православні ієрархи розгорнули боротьбу за свою реабілітацію. Мелетій Смотрицький видав у Вільні «Верифікацію невинності» зі спростуванням необґрунтованих закидів на адресу православної верхівки. На захист І.Борецького та М.Смотрицького виступили запорозькі козаки, вирядивши посольство до Сигізмунда III.

За цих умов новим протектором православ'я – після смерті 1620 р. князя Януша – виступив його зведений брат Криштоф II Радзивілл (1585–1640 рр.). Саме до нього навесні 1621 р. звернувся Іов Борецький, просячи

⁷ Слуцько-Копильське князівство відійшло до Януша за заповітом його дружини Софії (1585–1612 рр.), останньої представниці князів Слуцьких, нащадків Володимира Ольгердовича, яких уважали «отчичами» і «спадковими панами землі Київської» (див.: Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – Отд.2. – К., 1874. – С.29; *Кобяк Н.А., Морозова Н.А., Турилов А.А.* Кириллические рукописные книги XV–XIX вв. в собраниях фондов 21 и 22 БАН Литвы // *Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne.* – Т.2. – Kraków, 1997. – С.63). За родовою традицією, князів ховали в Києво-Печерському монастирі. З описів середини XVI ст. можна дізнатися, що їхні «гробь» в Успенському соборі прикрашали дорогоцінні шати (наприклад «алтабас (парча – *О.Р.*), крест на нем перловый, а оксамит червоный на золоте, крест на нем сребренный позлотистый»). У монастирській бібліотеці зберігалися два «Прологи», подаровані неназваним «князем Слуцким» (див.: *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – Т.1. – Приложение. – К., 1883. – С.8, 10). Що ж стосується традиції про поховання в Києві Софії Слуцької, започаткованої «Тератургимую» Афанасія Кальнофойського (1638 р.), то вона помилкова (див. працю А.Скеп'ян, яка повністю змінює наші уявлення про цю православну святу: *Скеп'ян А.А.* Князі Слуцькія. – Мінск, 2013. – С.199–205).

про заступництво при королівському дворі. Лист митрополита зберігся у складі архіву Радзивіллів. У ньому він коротко переповідав «історію питання», згадуючи і про хрещення Русі, і про Берестейську унію⁸.

Співпраця між вищим православним духовництвом та Криштофом II Радзивіллом простежується й у культурно-освітній царині. Так, 1623 р. князь просив митрополита відрядити до кальвіністської гімназії у Слуцьку православного «професора теології» з Києва. Іов Борецький із готовністю відгукнувся на це прохання, пообіцявши прислати свого вихованця, котрого окреслював як «дорогий діамант». З іншого боку, у 1629 р. той-таки І.Борецький відіслав свого сина Стефана на виховання при дворі Криштофа Радзивілла⁹.

Водночас освічені кола в Києві були поінформовані про деякі культурні заходи, пов'язані з діяльністю Радзивіллів. У цьому зв'язку слід пригадати, що дослідники не раз розмірковували над одним із так званих «темних місць» Київського літопису, де один із його впорядників («в року идучом 1620») відсилав читачів до «кроники польской, которая в рихлом часе (тобто незабаром – *О.Р.*) выдана будет»¹⁰. Гадаємо, ішлося про польськомовний «Компендіум» пера Павла Демитровича, який 1625 р. вийшов друком у протестантській типографії в Любчі, заснованій князем Криштофом Радзивіллом 1612 р. За понад сорок років її існування тут побачили світ близько 100 назв книжок. Це була переважно релігійна, педагогічна та історична література, праці античних авторів, панегірики тощо.

Сама радзивіллівська Любча (нині – Новогрудського р-ну Гродненської обл. Білорусі) в першій половині XVII ст. була визначним літературним, освітнім і видавничим осередком. У замку, збудованому у другій половині XVI ст., зберігався родинний «скарбець» (де, окрім фамільних реліквій, було чимало холодної зброї та воєнних трофеїв, наприклад із-під Хотина). Іншу окрасу резиденції становила кунсткамера, де поряд із творами мистецтва (зокрема полотнами Кранаха) зберігались опудала екзотичних тварин, східні диковинки, годинники, монети, компаси, рідкісні книжки¹¹. Тут також знайшлося місце для експонатів з українських теренів. Згадаймо хоча б

⁸ Мицик Ю.А. Из листування українських письменників-полемістів 1621–1624 рр. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.ССХХV. – Л., 1993. – С.316–319.

⁹ Degiel R. Protestanci i prawoslawni: Patronat wyznaniowy Radziwiłłów birżańskich nad Cerkwią prawoslawną w księstwie słuckim w XVII w. – Warszawa, 2000. – S.20; Мицик Ю.А. Из листування українських письменників-полемістів 1621–1624 рр. – С.313.

¹⁰ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С.80–81; Київський літопис першої чверті XVII ст. / Публ. підгот. В.І.Ульяновський, Н.М.Яковенко // Український історичний журнал. – 1989. – №5. – С.110. Навряд чи можна погодитись із гіпотезою останніх публікаторів Київського літопису, що цією проблематичною «польською хронікою» були «записки Богдана Балаки, котрі у той час так і не були видані» (див.: Київський літопис... // Український історичний журнал. – 1989. – №2. – С.113). Пор. із текстом записок Б.Балики, котрі аж ніяк не підпадають під це визначення (див.: Киевская старина. – 1882. – Июль. – С.100–105).

¹¹ Иванова Л.С. Меценатство и Реформация в Белоруссии (вторая половина XVI – первая половина XVII вв.) // Наш радавод. – Кн.4. – Ч.2. – Гродна, 1992. – С.446; Куц Н. Любча як резиденція Біржанських Радзівілаў // Европа: Новое соседство 2008: Мат. междунар. науч. конф. – Вильнюс, 2009. – С.17–26. Див. також опис кунсткамери від лютого 1647 р.: *Paliušytė A.* 1647 m. Liubčios kunstkameros inventoriūs // Menotyra. – 1996. – №2. – P.43–63.

датований березнем 1640 р. лист сина Криштофа Радзивілла – Януша – до його двоюрідного брата Богуслава, котрий у той час мешкав за кордоном. У ньому Януш просив, аби який-небудь антиквар оглянув «срібну штуку», віднайдену під корінням дуба на Волині й надіслану йому князем Янушем Вишневецьким. Радзивілл хотів знати, «що та фігура значить і що у собі має». Він також сподівався, що Богуслав поповнить кунсткамеру свого дядька чимось особливим¹².

Що ж до «Компендіуму», кілька примірників якого збереглися до нашого часу в архівосховищах Польщі (зокрема у краківській бібліотеці Чорторийських), то він був чимось на кшталт підручника, адресованого «тим, хто не любить довго читати». П.Демитрович стисло виклав історію Речі Посполитої, послуговуючись, головним чином, хроніками таких авторів, як Мартін Кромер, Мацей Стрийковський, Александр Гваньїні, Мартін та Йоахим Бельські. Природно, що на сторінках його праці знайшлося місце для історії українських земель (передовсім за давньоруських часів)¹³.

Сам П.Демитрович (помер 1641 р.) відзначався широкою ерудованістю, педагогічними здібностями й незаперечним літературним хистом. Здобувши добру освіту, він працював ректором кальвіністської гімназії у Вільні та куратором аналогічного закладу у Слуцьку, був пастором у радзивілівських Дубинках, а в 1620–1630-х рр. виховував княжичів Януша й Богуслава Радзивіллів.

Київські книжники першої половини XVII ст. не раз демонстрували обізнаність із текстом «Компендіуму». Так, анонімний укладач українського хронографа 2-ї редакції (1620–1640-ві рр.) посилався на «кройникара Павла Демитровича» при опису подій, пов'язаних із польськими володарями Лешком Чорним, Казимиром Великим та ін. Крім нього, твором П.Демитровича користувався киянин Ян Бінвільський, котрий у 1640-х рр. працював над створенням власного компілятивного зводу¹⁴. Загалом з огляду на те, що всі три пам'ятки, де згадується хроніка П.Демитровича чи її автор (Київський літопис, український хронограф 2-ї редакції, літопис Я.Бінвільського), мають виразно київське походження, можна зробити висновок, що «Компендіум» користувався популярністю у середовищі освічених киян і був їм відомий уже на стадії написання та підготовки до друку.

¹² Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII в. // Труды XIII Археологического съезда. – Т.2. – Москва, 1908. – С.219–220.

¹³ Ковальский Н.П., Мыцък Ю.А. Украинские летописи // Вопросы истории. – 1985. – №10. – С.86; Мицък Ю.А. Історія Київської Русі на сторінках хроніки П.Демитровича // Український історичний журнал. – 1996. – №6. – С.120–124. М.Ярчикова помилково вважає виданий у типографії П.Кміти в Любчі «Компендіум» працею М.Кромера (див.: *Jarczykowska M. Cultural Functions of the Radziwills' Ancestral Libraries in 17th century* // Вісник Львівського університету: Серія книгозн., бібліот., інф. технол. – Вип.4. – Л., 2009. – С.24).

¹⁴ Мыцък Ю.А. Украинские летописи XVII в. – Днепропетровск, 1978. – С.30. Текст літопису виявив та опублікував Ю.Мицък (див.: Літопис Яна Бінвільського // Наукові записки НаУКМА. – Т.20: Історичні науки. – Ч.2. – К., 2002. – С.60–77; див. також: *Мицък Ю.А. Відображення деяких подій з історії Києва в літопису Яна Бінвільського* // Український історичний журнал. – 1982. – №2. – С.74–75; *Його ж. Історія Великого князівства Литовського у літопису Яна Бінвільського* // *Його ж. Albaruthenica: Студії з історії Білорусі.* – К., 2009. – С.41–46).

Із певною обережністю можна навіть зробити припущення, що ідею «Компендіуму» було розвинуто у знаменитому київському «Синописі», хоч за його концептуальну модель могли правити й інші праці (наприклад здійснений Петром Скаргою «конспективний» переклад «Анналів» Цезаря Баронія, доволі популярний на східнослов'янських теренах¹⁵; щоправда, безсумнівним є тільки вплив Скарги на київську агіографію XVII ст., зокрема «Патерикон» Сильвестра Косова).

Попри важливість культурно-освітніх контактів між верхівкою православного духівництва та лідером протестантської спільноти в Речі Посполитій, у суто прагматичній площині їх взаємодія не була результативною. У 1624 р. тиск на православ'я суттєво посилювався й Іов Борецький у розпачі апелював водночас до царя Михайла Федоровича та до Криштофа Радзивілла, описуючи сумне становище своїх вірних у Речі Посполитій: «Так нас стиснули з усіх боків, ніби ми гірші за зрадників і викритих злочинців, гірші за ворогів хреста святого, гірші за поган. Народ наш вірний, народ невинний, до панів своїх зичливий, народ давній християнський терпить на власній землі переслідування від кров'ю напоеної вавилонської блудниці».

Водночас І.Борецький дистанціювався від «свавільства» козаків, котрих зовсім недавно, у 1621 р., він зі своїми сподвижниками характеризував як «рицарських людей», «плем'я славного народу руського, з насіння Яфетового, що [в давні часи] воювало Грецьке царство Чорним морем і сухопуттю». І.Борецький уважав, що козаки своїми несанкціонованими діями погіршують загальне ставлення до православних і кидають тінь підозри у співучасті на вище духівництво. Він не раз інформував про козацькі справи Криштофа Радзивілла, який і сам листувався із січовою старшиною. Обмінювався листами Криштоф і з митрополитом Петром Могилою. Циркулювали навіть чутки, що у цих посланнях він підбурював козаків до виступу проти поляків (1635 р.)¹⁶. Однак розвиток суспільних суперечностей поклав кінець цій «співпраці». Мине зовсім небагато часу і шляхи Радзивіллів, незалежно від їх конфесійної належності, та козацтва назажди розійдуться¹⁷.

Характерною у цьому сенсі особою був князь Януш Радзивілл (1612–1655 рр.), котрий, попри вагання, виступив проти повстання, піднятого Богданом Хмельницьким, яке переросло в національно-визвольну війну¹⁸.

¹⁵ *Ślaski J.* Cesare Baronio w przekładach polskich // *Nurt religijny w literaturze polskiego średniowiecza i Renesansu.* – Lublin, 1994. – S.365–393.

¹⁶ *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 г. – С.218.

¹⁷ Тим цінніші датовані 1651 р. згадки про те, що між Радзивіллами й запорозькими козаками «здавна існували взаємно-доброзичливі відносини» (див.: *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 г. – С.262, 307).

¹⁸ Цікаво, що Радзивілл був посвоячений зі Хмельницьким. Рано овдовівши, другий свій шлюб Януш уклав із дочкою господаря Василя Лупу – Марією (1645 р.). Інша дочка Василя, Розанда, у 1652 р. під тиском обставин була змушена одружитися з сином гетьмана – Тимошем, якого Альберт Станіслав Радзивілл назвав у своєму щоденнику «політичним зятем» молдавського господаря (див.: *Radziwiłł A.S.* *Pamiętnik o dziejach w Polsce / Opr. A.Przyboś, R.Żelewski.* – Т.3. – Warszawa, 1980. – S.365). На думку М.Костомарова, саме з огляду на цей родинний зв'язок у радзивіллівській галереї в Несвіжі з'явився великий портрет українського гетьмана, який він бачив у 1867 р. (див.: *Костомаров Н.И.* *Исторические произведения.*

Та це не затьмарює того факту, що Януш був масштабною особистістю з неабиякою харизмою і живим утіленням потуги та слави Радзивіллів¹⁹.

Родина подбала, аби князь здобув гідну його статусу освіту – спочатку у кальвіністів у Слуцьку, потім у Західній Європі. У зв'язку з цим в оточенні його батька, польного гетьмана Криштофа II Радзивілла, постали анонімні «Міркування щодо відправки князя Януша до чужої землі», а сам він підготував «Інструкції, якими має керуватися мій син князь Януш Радзивілл і слуги, котрі будуть при ньому, як у дорозі, так і на місці [перебування]». Ці рукописні твори, котрі не раз ставали предметом фахового аналізу²⁰, дозволяють краще зрозуміти атмосферу, в якій виховувався княжич.

За спостереженнями дослідників, серед пріоритетів Криштофа Радзивілла було студіювання історії, політики та математики з огляду як на їх практичне значення, так і на «поштиву втіху» від цих занять. Перелік переданих синові книг включав 30 назв, серед яких були опрацьована у срібло Берестейська (або Радзивіллівська) Біблія і твори польських істориків. Він також радив Янушові займатися малюванням, до якого той мав природжені здібності²¹.

Януш Радзивілл, вочевидь, далеко не завжди керувався написаними для нього «Інструкціями...», але гетьманові, проте, удалося сформувати в нього інтерес до історії: уже в 9-річному віці в листі батькові, котрий воював зі шведами, Януш бажав йому звитяг, що ними вславилися Александр Македонський і Цезар²². До того ж юний князь до відбуття за кордон (1628 р.) мав у Слуцьку доброго вчителя, згаданого вище Павла Демитровича, і користувався його особистою бібліотекою²³. Приступною для княжича була, вочевидь, і величезна книгозбірня іншого його вихователя – поета й філософа

Автобіографія. – К., 1990. – С.613). Див. також: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.9. – Кн.2. – К., 1997. – С.1269–1272.

¹⁹ Wisner H. Janusz Radziwiłł (1612–1655), wojewoda wileński, hetman wielki litewski. – Warszawa, 2000; *Nagielski M.* Janusz Radziwiłł hetman polny litewski w świetle diariusza kancelaryjnego z lat 1649–1652 // *Radziwiłłowie: Obrazy literackie. Biografie. Świadcstwa historyczne.* – Lublin, 2003. – S.305–316.

²⁰ Wisner H. Lata szkolne Janusza Radziwiłła // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce.* – Т.14. – Warszawa, 1969. – S.186–188; *Jarczykowa M.* Krzysztof II Radziwiłł (1585–1640) wobec zagadnień dydaktycznych i naukowych // *Studia bibliologiczne.* – 1995. – Т.9. – S.136–147; *Idem.* Cultural Functions... – С.23–24; *Сас П.М.* Петро Конашевич-Сагайдачний: Молоді роки. – К., 2006. – С.174–177.

²¹ Саме це й стало підставою для гіпотези, що Януш був автором серії малюнків, зроблених у Києві 1651 р., про які йшлося в нашій попередній статті (див.: *Русина О.* Радзивілли й Україна... – С.122). Коли це так, то він ішов слідами Миколая Христофора Радзивілла Сирітки, котрий під час своєї подорожі до Єрусалима та Єгипту робив обміри давніх будівель. У будь-якому разі додамо до викладених раніше фактів те, що згадані малюнки можна віднести до збірки під назвою «Księga ołówkiem rysowana potrzeby kijowskiej», яка фігурує серед речей Богуслава Радзивілла, перевезених з Ельблонга до Крулевіця (Кенігсберг) у червні 1657 р. (див.: *Batowski Z.* Abraham van Westervelt, malarz holenderski XVII wieku i jego prace w Polsce // *Przegląd Historji Sztuki.* – 1932. – Zesz.3/4. – S.128, przyp.3; *Janicki M.* Obraz «Bitwa pod Orszą» – geneza, datowanie, wzory graficzne a obraz bitwy «na Kropiwej» i inne przedstawienia batalistyczne w wileńskim pałacu Radziwiłłów // *Bitwa pod Orszą / Pod red. M.Nagielskiego.* – Warszawa, 2016. – S.213, przyp.172).

²² Wisner H. Lata szkolne... – S.183.

²³ *Jarczykowa M.* Książka i literatura w kręgu Radziwiłłów birzańskich w pierwszej połowie XVII w. – Katowice, 1995. – S.56–57.

Соломона Рисинського, в якій нараховувалося 1150 книжок, у тому числі чимало історичних²⁴.

Про те, що Радзивілл отримував «поштиву втіху» від читання історичних творів, виразно свідчить і той факт, що 1654 р., коли події в Речі Посполитій аж ніяк не сприяли студіюванню минувшини, він позичив у бібліотеці Супрасльського монастиря якусь «кройнику». Існує думка, що через передчасну смерть князя (1655 р.) вона так і не повернулася до монастирського книгосховища й нині відома нам як Радзивілівський літопис²⁵. Утім це припущення суперечить наявним у книзі власницьким записам²⁶. До того ж, якщо йшлося про «кройнику рускую» (а не, скажімо, про хроніку («kroniku») М.Стрийковського, яка також зберігалась у монастирі), то вона фіксувалася бібліотечними інвентарями у 1645–1650 та в 1668 рр.²⁷

Показовим щодо історичної ерудиції Януша став факт його демонстративного в'їзду в упокорений Київ через напівзруйновані Золоті ворота в 1651 р. Із цього приводу один із сучасників занотував: «4 серпня князь Януш увійшов до міста через Золоті ворота, славні тим, що ними доти входили тільки два королі-переможці»²⁸. Йшлося про двох володарів Польщі – Болеслава Хороброго й Болеслава Сміливого. Як уважалося, перший у 1018 р., підтримавши свого зятя Святополка Окаянного в боротьбі з Ярославом Мудрим, підкорив Київ і пощербив свій «принесений ангелом із неба» меч, ударивши ним на знак звитяги по Золотих воротах (насправді збудованих у 1030-х рр.) – так у середньовіччі пояснювали, чому коронаційний меч польських монархів має назву «Щербець».

Початок цій традиції поклав безіменний історик кінця XI – початку XII ст., знаний як Галл Анонім. Він не лише створив, за висловом М.Грушевського, «улюблений образ польської історії» – «Болеслава, що січе мечем золоті київські ворота»²⁹, а й увів в обіг думку, що «відтоді Русь надовго стала данницею Польщі» (цілком безпідставну з огляду на утвердження на київському столі в

²⁴ Вона відома нам за реєстром, укладеним С.Рисинським перед її продажем батькові Януша (див.: *Порецкий Я.И.* Соломон Рысинский: Solomo Pantherus Leucorussus: Конец XVI – начало XVII в. – Минск, 1983. – С.15–19; *Lukšaitė I.* Biblioteka Salomona Rysińskiego // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce.* – Т.30. – Warszawa, 1985. – С.191–206). Відомо, що Криштоф Радзивілл активно скуповував книжкові зібрання своїх єдиновірців задля створення чогось на кшталт «центральної» протестантської бібліотеки, для транспортування якої в 1630 р. знадобилося більше 40 возів (див.: *Augustyniak U.* Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640): Mechanizmy patronatu. – Warszawa, 2001. – С.309, 340–341; *Іванова Л.* Бібліятекі пратэстанцкіх збораў у Вялікім Княстве Літоўскім // *Спадчына.* – 2003. – №1. – С.95; *Jarczykowska M.* Cultural Functions... – С.25–26).

²⁵ *Щавинская Л.Л.* Литературная культура белорусов Подляшья XV–XIX вв.: Книжные собрания Супрасльского Благочестивого монастыря. – Минск, 1998. – С.48–49.

²⁶ *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 г. – С.347–348.

²⁷ Див.: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т.9. – Вильна, 1870. – С.203–204, 242. До речі, хроніки М.Стрийковського бракувало бібліотеці Криштофа Радзивілла в Любчі (див.: *Augustyniak U.* Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła... – С.343; *Jarczykowska M.* Cultural Functions... – С.25).

²⁸ *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 г. – С.283; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.9. – Кн.1. – К., 1996. – С.330, прим.2.

²⁹ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.2. – К., 1992. – С.15.

1019 р. Ярослава Мудрого)³⁰. Як гадають, Галл Анонім приписав Болеславу Хороброму (тобто фактично подвоїв) учинок його нащадка – Болеслава Сміливого, котрий, здобувши Київ у 1069 р., нібито «залишив на Золотих воротах пам'ятний знак від удару свого меча»³¹. Давньоруські літописи нічого не знають про такий промовистий жест Болеслава Сміливого, приписуючи натомість Севенчу, сину половецького хана Боняка, прагнення «сечи в Золотые ворота, яко же и отец мой» (1151 р.)³². Символічність цього жесту доволі очевидна, як би його не інтерпретувати – як своєрідне «прорубування воріт», знак воєнного триумфу чи прояв традиції межових зарубок. Очевидно й те, що в історичній пам'яті цей топос було актуалізовано Люблінською унією з її риторикою «повернення» Короні колишніх володінь³³. Тож, скажімо, симптоматично, що в поетичній «Побудці війську, яке виступає під Олику»³⁴, написаній Самуелем Твардовським навесні 1649 р., наголошувалося, що про «давніх поляків звитяги» в Києві й досі пам'ятають «розрубані до середини Золоті ворота»³⁵.

Відомо, що Радзивілл увічнив кампанію 1651 р. (звану сучасниками «Радивіллициною»)³⁶, викарбувавши пам'ятну медаль «Київ повернений» («Kiovia Recerpta»)³⁷, на якій поразку киян символізують луки та сагайдаки, розкидані перед тріумфатором – королем Яном Казимиром (латиномовний напис пояснює, що «київські зламани луки та бунтівні сагайдаки» передає монархові гетьман Радзивілл)³⁸. Ще на початку минулого століття було ви-

³⁰ Щавелева Н.И. Польские латиноязычные средневековые источники: Тексты, перевод, комментарии. – Москва, 1990. – С.52.

³¹ Там же. – С.53.

³² Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т.2. – Москва, 1962. – Ст.432.

³³ Про тогочасні «реституційні» теорії див.: *Pelenski J.* The Incorporation of the Ukrainian Lands of Old Rus' into Crown Poland (1569): Socio-material Interest and Ideology (a Reexamination) // *American Contributions to the Seventh International Congress of Slavists (Warsaw, August 21–27, 1973)*. – Vol.3: History. – Hague; Paris, 1973. – P.19–52.

³⁴ Під «побудкою» розумівся заклик до зброї. Твір С.Твардовського вважається одним із найкращих зразків цього жанру (див.: *Грабович Г.* До історії української літератури. – К., 1997. – С.298).

³⁵ *Arma Cosacica: Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej 1648–1649 / Opr. P. Borek.* – Kraków, 2005. – S.117. Складно сказати, що саме насправді «пам'ятали» Золоті ворота, а от історична пам'ять тодішніх киян ґрунтувалася на стереотипах польської історіографії. Скажімо, у згаданому вище літопису Я.Бінвільського, укладеному до 1646 р., ідеться про те, як Болеслав Хоробрий «ударил у фортку, которую зовут Золотая, аж еї мечем до половиці протял» (див.: *Мицик Ю.* Літопис Яна Бінвільського. – С.63).

³⁶ Принаймні, під такою назвою похід Радзивілла фігурував у «діаріюші» св. Дмитрія Ростовського, котрий народився «в Радивиллицину в Филипов пост» (див.: *Шляпки И.А.* Св. Дмитрий Ростовский и его время (1651–1709 гг.). – Санкт-Петербург, 1891. – Приложения. – №1: Диарий св. Дмитрия. – С.6; *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 г. – С.314). Подібні назви були типовими для окреслення історичних подій. Скажімо, у тому ж таки літопису Я.Бінвільського маємо три «Таборщини» й «Павлюковщину» (див.: *Мицик Ю.* Літопис Яна Бінвільського. – С.72–73).

³⁷ Подеколи це чомусь перекладається як «Київська фортеця» (див., напр.: *Савчук Ю.* Одіссея козацьких прапорів. – Стокгольм, 2012. – С.18). Початок цій традиції поклав С.Климовський, який до того ж нагородив Яна Казимира титулом «царя» (див.: *Климовський С.І.* Медаль Януша Радзивілла як свідчення про середньовічний герб Києва // *Український історичний журнал.* – 1992. – №2. – С.41–42).

³⁸ Див. репродукцію: *Lietuva medaliuose. XVI a. – XX a. pradžia / Lithuania in Medals: 16th – early 20th c. / Ivadinis straipsnis, sudarymas V. Ruzas.* – Vilnius, 1998. – P.91. Автором пам'ятки

словлено припущення, що цей напис «згадує Kiiuovios arcus, певно, з натяком на герб міста»³⁹; що луки, зображені на аверсі медалі, «натякають на герб міста Києва – лук або арбалет»⁴⁰. Цю думку й досі можна знайти в літературі⁴¹, хоча, у принципі, зламаний лук у ті часи символізував воєнну поразку незалежно від будь-якої «місцевої специфіки» (про яку на медалі нам нагадує невеликий гербовий щит із зображенням напнутого лука⁴²). Для прикладу занотуємо хоча б згадку про «зламані луки» татар у «Пісні про зубра» Миколая Гусовського⁴³.

Замовляючи Себастьянові Дадлеру медаль, яка, за словами М. Грушевського, «представляє капітуляцію Києва в стилізованих античних формах», Радзивілл орієнтувався не тільки на героїв далекої минувшини, а й на власного батька, котрий відзначив свої успіхи у Смоленській війні 1632–1634 рр. карбуванням медалі авторства того-таки С. Дадлера і створенням лицевого щоденника кампанії – величезної, на 16 аркушах, гравюри роботи Вільгельма Гондіуса (1636 р.)⁴⁴. Вочевидь, щось подібне мав на меті і Януш, як про це свідчать знані в копіях XVIII ст. малюнки Абрагама ван Вестерфельда, побіжно згадані в нашій публікації 2015 р.

Між тим, вони заслуговують на значно більшу увагу – особливо з огляду на знахідки останніх десятиліть, що розширюють традиційні уявлення про цього голландського митця. На жаль, і досі детально не досліджено ті його малюнки, які виявили у Чехії, у рукописній реляції про кампанію 1651 р. зі збірки Страхівського абатства норбертанців (DB V 68). Живописна географія твору охоплює Речицю, Гомель, Лоїв, Любеч, Київ, Германівку. Тут-таки

був Себастьян Дадлер. Значно менше відома інша його медаль, присвячена подіям 1653 р.: поверненню Януша Радзивілла до Вільна як воєводи і зведенню його нового палацу (див.: *Ibid.* – P.23).

³⁹ *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 г. – С.212.

⁴⁰ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.9. – Кн.1. – С.331, прим.3.

⁴¹ *Климовський С.І.* Медаль Януша Радзивілла... – С.42. Не зрозуміло, чому автор статті, подеколи дослівно відтворюючи текст Я.Смирнова, шкодує, що той «лише констатував, що медаль Радзивілла можна розглядати як джерело до вивчення питання про герб Києва, і далі цього не пішов. А варто було б» (див.: Там само. – С.46). Насправді Я.Смирнов упевнено визначав цей давній герб як «кушу» (самостріл), і його спантеличувало тільки те, чому на медалі її заступає лук (див.: *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 г. – С.211–212, 425). Симптоматично й те, що дослідник рішуче відкидає зв'язок пізньої київської символіки (зображення архангела Михаїла) з домонгольськими часами (див.: Там же. – С.418).

⁴² Поява замість «куші» лука, присутнього й на одному з Вестерфельдових малюнків, напевно, пояснюється тим, що в обох випадках за іконографічне джерело правили захоплені Радзивілом київські міські хоругви, на яких фігурували саме луки. На знайомство художника з цим різновидом трофеїв указують присутні у сцені бою під Києвом (17 серпня 1651 р.) козацький прапор із півмісяцем та зірками й бунчук (див.: *Dreščik J.* Kampanie wojsk... – S.419–421), знані також за шкiцями анонімного польськомовного малювальника, які зберігаються нині у фондах Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург). Ці замальовки знамен супроводжують указівки на їх кольори, що, вочевидь, було потрібно для їх відтворення на колоризованих гравюрах чи у творах живопису.

⁴³ *Hussowski M.* Pieśń o zubrzu. – Białowieża, 1994. – S.64. Див. також: *Галенко О.* Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* – Т.V. – К., 1998. – С.103.

⁴⁴ *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 г. – С.209–210, 217, 297, 322; План осады и обороны города Смоленска в 1633 и 1634 годах с объяснительным текстом А.Даниловского. – Санкт-Петербург, 1904; *Lietuva medaliuose...* – P.100.

міститься кольоровий портрет Мартина Небаби⁴⁵, а на титулі (арк.V) – загальновідоме зображення Михайла Кричевського, яке, однак, відрізняється від «хрестоматійного». Воно дуже спрощене й подане у дзеркальній проекції, і ця його версія є, вочевидь, коректною – ще століття тому відзначалося, що на гравюрі А. ван Вестерфельда з «Theatrum Euroraeum» смертельна рана М.Кричевського знаходиться під лівим, а не правим оком⁴⁶. З іншого боку, зображення М.Кричевського підписане «Небаба». Цю явну помилку могло спричинити те, що обидва козацьких ватажки з різницею у два роки загинули в битвах під Лоевом (цікаво, що сам Януш Радзивілл у листі до дружини зіставляв цих двох героїв⁴⁷).

Інша добірка малюнків А. ван Вестерфельда, придбана 1993 р. варшавським Музеєм Війська польського, була ретельно простудійована⁴⁸. Ідеться про майже невідомі доти 15 копій із числа тих, які було виконано для короля Станіслава Августа наприкінці XVIII ст.⁴⁹ Вони суттєво доповнюють наші відомості як про реалії середини XVII ст., так і про особу А. ван Вестерфельда. Передовсім він виявився не лише пейзажистом і портретистом, а й майстром батальних сцен, який відтворив у динаміці події 1648–1649 рр. і кампанію 1651 р. Крім цього, віднайшовся малюнок із зображенням пораненого Михайла Кричевського в таборі Януша Радзивілла, доти знаний за «посередництвом» гобелена, зробленого близько 1760 р. на радзивіллівській мануфактурі в Кареличах, і «заочно» атрибутований голландському митцеві⁵⁰.

Додалося й знань про творчу кухню майстра. Нині, здається, можна скоригувати традиційні уявлення про А. ван Вестерфельда як про постійного супутника і «хронікера» князя, котрий робив усі свої замальовки з натури (ба навіть «зняв з обличчя Кричевського посмертну маску»⁵¹). Маємо на увазі ілюстрування конфліктів 1648–1649 рр., які передували появі митця на теренах Речі Посполитої. Беручи це до уваги, мусимо припустити використання ним у роботі ескізів, зроблених кимось іншим – особливо з огляду на те, що на своїй Батьківщині він був відомий як вправний художник-копіїст, котрий одержував відповідні (подеколи доволі масштабні) замовлення⁵².

⁴⁵ Мицик Ю., Березенко Б. Унікальний портрет полковника Мартина Небаби // Сіверянський літопис. – 2013. – №4/6. – С.3–4.

⁴⁶ Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. – С.247.

⁴⁷ Дневник Станислава Освенцима в извлечении и переводе (1643–1651) // Киевская старина. – 1882. – Ноябрь. – С.333.

⁴⁸ Dreścik J. Kampanie wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego przeciw powstaniu Chmielnickiego w rysunkach Abrahama van Westervelt // Muzealnictwo Wojskowe. – Vol.7. – Warszawa, 2000. – S.397–427.

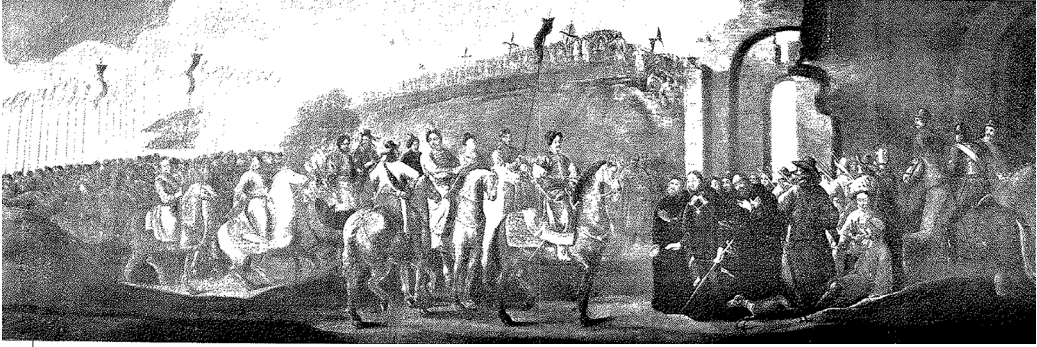
⁴⁹ Усі інші копії, репродуковані в капітальному дослідженні Я.Смирнова, загинули під час Другої світової війни.

⁵⁰ Див.: Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. – С.247, 510; Batowski Z. Abraham van Westervelt... – S.125–126; Pagaczewski J. Gobeliny polskie. – Kraków, 1929. – S.57–62. Зауважимо, що деякі висновки Пагачевського були скориговані після виявлення згаданого малюнка (див.: Dreścik J. Kampanie wojsk... – S.412, przyp.45).

⁵¹ Кондратьев І. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). – Чернігів, 2014. – С.251.

⁵² Цілу галерею подібних копій подано в публікації: Prud'homme van Reine R.B. De zeventiende-eeuwse zeeheldenportrettenreeks van Abraham Westervelt // Bulletin van het Rijksmuseum. – Vol.41. – №1 (1993). – P.4–11.

У цьому зв'язку варто пригадати, що автор славнозвісної Радзивілівської карти Томаш Маковський ніколи не бачив облогу міста Кокенгаузена, однак зобразив її «заочно», гостюючи на Волині у свого патрона, Криштофа Дорогостайського, і керуючись його вказівками⁵³.

Ілюстр.1. А. ван Вестерфельд (?). В'їзд гетьмана Януша Радзивілла в Київ (за вид.: *Batowski Z. Abraham van Westervelt, malarz holenderski XVII wieku i jego prace w Polsce // Przegląd Historji Sztuki. – 1932. – Zesz.3/4. – S.128–129. – Tabl.XXII*)

Скоріш за все, у перспективі Радзивілл сподівався увічнити свої діяння на полотні, аби прикрасити ними власний новий палац (зображений на згаданій вище медалі 1653 р.)⁵⁴. Однак на перешкоді цим планам стала передчасна смерть князя в 1655 р. Утім перед Другою світовою війною у Варшавському замку зберігалася дуже пошкоджена картина із зображенням в'їзду Януша Радзивілла в Київ через Золоті ворота, похідна з колекції короля Станіслава Августа, яку З.Батовський уважав за можливе атрибуувати А. ван Вестерфельдові⁵⁵ (див. ілюстр.1). Що ж до численних замальовок митцем київського Верхнього міста, то, гадаємо, його колоритні рештки (на відміну від «Киево-Подолу», де буяло життя) цікавили художника особисто – як матеріал для майбутніх творів із популярним тоді зображенням римських руїн (див. ілюстр.2). Саме тому у глядача й складається враження, що в 1651 р. здобутком Радзивілла стало примарне «місто тіней». Загалом контекстуалізація «сарматської» мандрівки А. ван Вестерфельда (на заваді якій стає незначна кількість відомостей про його життя і творчість) допомагає краще зрозуміти наукову цінність художнього доробку майстра.

Завершуючи огляд культурних ініціатив князя Януша Радзивілла, варто наголосити, що він належав до біржайського відгалуження роду. Олицьку ж гілку на той час репрезентував ревний католик Альберт Станіслав Радзивілл (1593–1656 рр.), якого з Янушем пов'язували доволі непрості взаємини, і не лише через конфесійні розбіжності. Відомо, що восени 1637 р., коли Януш попросив Альберта Станіслава засватати йому княжну Катерину Потоцьку,

⁵³ *Gębarowicz M. Początki malarstwa historycznego w Polsce. – Wrocław, 1981. – S.24.*

⁵⁴ *Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. – С.320, 510; Batowski Z. Abraham van Westervelt... – S.125.*

⁵⁵ *Batowski Z. Abraham van Westervelt... – S.121–124.*

той, покликаючись на явлення вві сні Божої Матері, вирішив сам зробити їй пропозицію (хоча після кончини його дружини Регіни минуло тільки півроку)⁵⁶.

Обидва шлюби Альберта Станіслава залишилися «безпотомними» й зі смертю його другої дружини, Кристини Любомирської, яка пережила чоловіка на одинадцять років, Олика перейшла до несвізької гілки Радзивіллів (1667 р.), котру на

Ілюстр.2. А. ван Вестерфельд. Краєвид із руїнами та обеліском (за вид.: Rotterdamse meesters uit de Gouden Eeuw / Red. N.Schadee. – Rotterdam, 1994. – P.102. – Pl.8)

той час представляв онук Миколая Христофора Сирітки – Михаїл Казимир (1635–1680 рр.), урядник, вояк і дипломат, учасник Хотинської битви 1673 р., на честь якої він звів меморіал у Бялій на Підляшші⁵⁷. Князь узяв шлюб із Катериною Собеською, і двоє їхніх синів, Єжи Юзеф та Кароль Станіслав, стали, відповідно, п'ятим і шостим олицькими ординатами. У перспективі ж князі цієї гілки успадкували за Собеськими Золочів і Жовкву (1740 р.), які, однак, не затримались у родині – на відміну від дорогоцінних реліквій, пов'язаних із королем Яном III Собеським (нині вони експонуються у Вавелі). Цікавий і інший, суто архівний, аспект цього родинного зв'язку. Завдяки йому серед паперів Радзивіллів збереглися мальовані мапи околиці Києва, які немовби доповнюють його синхронні зображення, залишені нам А. ван Вестерфельдом⁵⁸.

Уявити, як виглядав Олицький замок за нових його власників допомагають розмаїті інвентарі 1660–1690-х рр.⁵⁹ та німецька гравюра «Замок в Олиці», що вважається найдавнішим зображенням цього об'єкта (поза умовним відтворенням будівлі на давніх картах)⁶⁰. Тодішній замковий комплекс

⁵⁶ Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. – С.218.

⁵⁷ Mikocka-Rachubowa K. Monumentum victoriae chocimensis Michała Kazimierza Radziwiłła w Białej // Kultura artystyczna Wielkiego księstwa Litewskiego w epoce baroku. – Warszawa, 1995. – S.115–127.

⁵⁸ Аналіз цього унікального матеріалу див.: Люта Т. Imago urbis: Київ на стародавніх мапах. – Х.; К., 2017. – С.103, 112–120. Важливим для нашої проблематики є й те, що авторка спростовує твердження С.Шелухіна (а за ним – Н.Яковенко) щодо появи терміна «Україна» на західноєвропейських мапах XVI ст. (с.45–46). Відтак зберігає свою актуальність панівна в історіографії теза про Радзивіллівську карту 1613 р. як першу, де зафіксовано цей топонім. Занотуємо також заувагу Т.Люгої про мапи як елемент декорування шляхетських інтер'єрів (с.112), тоді як В.Александрович убачає в «тарачах różnych miast» міські краєвиди (див.: Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.33, 150).

⁵⁹ Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.49–82.

⁶⁰ Зауважимо також схематичне зображення Олики середини XVII ст. з фондів Національного історичного архіву Білорусі (див.: Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Ф.694. – Оп.1. – Спр.287. – Л.8). Натомість наявний у новітніх виданнях «давній план міста Олики» (див.: Україна: Литовська доба: 1320–1569. – К., 2008. – С.65; Ukraina: Lietuvos epocha: 1320–1569. – Vilnius, 2010. – P.73) не має до неї жодного стосунку.

наближався за формою до квадрату, що його утворювали потужні вали, частково підмуровані та зміцнені дубовими палями. Він мав чотири бастіони різної конфігурації й кутові башти. Замковий двір був забудований майже по всьому периметру. «Заслоні люду» на валах служили коші. Вали оточували наповнений водою рів і став, на якому облаштували дерев'яну лазню – вона спиралася на палі, як і місток, котрий до неї вів. Над ровом було перекинуто дерев'яний міст на мурованих стовпах, котрий з'єднував замок зі середмістям Олики. Над вхідною брамою височіли кам'яні статуї Богородиці й архангела Михаїла з позолоченими крилами⁶¹. Власники замку мешкали у двоповерховому мурованому палаці, прикрашеному, зокрема, галереєю портретів, серед яких були й декілька фамільних. Кахлеві печі оздоблювали радзивіллівські орли й позолочені фігурки⁶². Що ж до вмеблювання замку, занедбаного на час складання інвентарів, то воно було доволі скромним. Серед його елементів можна виокремити хіба що крісла, оббиті блакитним сукном і чорним оксамитом.

На замковому подвір'ї було чимало різних будівель – кухні, пекарні, стайні, комори, спіжарні тощо. На потенційного недруга чекали гармати, кількість яких подеколи обраховують у 202 (мовляв, «такому озброєнню могла позаздрити і значно більша фортеця!»)⁶³. Насправді в 1667 р. в Олицькому замку налічувалося 28 гармат, не рахуючи 2 пошкоджених (однієї в 1665 р. і другої, «розірваної від козаків у 1648 році»)⁶⁴. Із плином часу їх число лише зменшилося – до 18 в 1680–1690-х рр. (при цьому ще 6 було передано на оборону міста)⁶⁵. Утім якщо раніше тут була тільки одна «іменна» гарма-

⁶¹ Здається, його вважали не лише покровителем замку, а й патроном Олики та оличан: у 1629–1630 рр. декілька тамтешніх міщан вписали своїх рідних у пом'яник київського Михайлівського монастиря (див.: *De-Bumme E.I.* Древний помянник Киево-Михайловского (Златоверхого) монастыря (XVI–XVII в.) // Чтения в Историческом обществе Несторалеписца. – Кн.18. – Вып.1. – Отд.3. – К., 1904. – С.68–69).

⁶² Характеризуючи декор замкових печей, В.Александрович називає гербом Радзивіллів не «Труби», а якісь «Три труби» (див.: Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.21). На цій помилці слід наголосити, аби надалі дослідники уникали подібних і більш «екстремальних» варіантів, як-от, скажімо, «орел з трьома рогами» (див.: *Климовський С.І.* Медаль Януша Радзивілла... – С.41).

⁶³ Історія міст і сіл Української РСР: Волинська область. – К., 1970. – С.281; *Лука К.* Під захистом мурів: (З історії української фортифікації X–XVII ст.). – К., 2008. – С.142. Комізму цій інформації додає назва її першоджерела: *Андреев П.Н.* Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западным казённым железным дорогам. – К., 1898. – С.371.

⁶⁴ Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.49–51. Відзначимо, що В.Александрович датує їх реєстр 22 січня 1657 р., тоді як правильною є інша дата, присутня в документі – 22 січня 1667 р. Це унаочнює як згадка про пошкодження гармати «in anno millesimo sexcentesimo sexagesimo quinto», так і статус «зацних людей» із Новгорода-Сіверського, які його підписали: Лукаш Ольшанський був тамтешнім підстолюєм у 1661–1673 рр., а Костянтин Богуслав Зубжевський (або, точніше, Зубчевський) – підчашим у 1667–1683 рр. (див.: *Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku: Spisy (= Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: Spisy.* – Т.3. – Zesz.4). – Kórnik, 2002. – S.222 (№1797), 230 (№1864)).

⁶⁵ Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.62–64 (1681 р.), 75–77 (1686 р.), 80–81 (1692 р.). Зауважимо, що впорядник «Інвентарів» ніби не помічає, що перелік амуніції 1681 р. правив за шаблон для укладачів реєстру 1686 р. і може стати у пригоді при відчитуванні їх текстів. Зокрема він не зважає на наявні в першому з реєстрів реалії. Скажімо, «пана Бітнера» з Бялої, який у документі 1686 р. став «паном Дитнером» (пор. с.64 і 78); не враховано їх і в покажчиках власних назв. Занотуємо також, що гармата з гербом Любомирських із

та («Блискавка»), то згодом до неї додалися «Дракон», «Змійка», «Монах» і «Мелюзіна» (останню, вочевидь, відлили в 1602 р. неспівські майстри⁶⁶). Згадаймо і про так звані «органи» – багатоствольне артилерійське озброєння, якого у замку було 6 одиниць. Крім цього, у цейхгаузі (арсеналі) зберігалися порох, селітра, сірка, олово, кулі, гаківниці, мушкети та інше військове спорядження. Була тут ще й хоругва з чорним орлом на жовтому тлі, а також речі, які не належали до амуніції – мідний поставець (аби міряти мед, отриманий як данина від підданих), флюґери, ліхтар, що колись висів перед брамою, «старий зіпсутий годинник» із «вежі навпроти шпиталю». Навпроти замкового арсеналу був «італійський сад», стосовно облаштування якого відсутні будь-які дані. Але він, поза сумнівом, поступався красою й масштабом італійським садам у Підгірцях, які так вражали уяву Альберта Станіслава Радзивілла. Крім цього, у самому замку був невеликий «садок», огорожений парканом, де росли «різні трави й дерева», включно з кількома персиками.

Із часом Олицький замковий комплекс зазнав певних трансформацій. Передовсім у першій третині XVIII ст. зникли його архаїчні башти. Замість них на двох бастіонах із боку міста постали муровані будівлі, котрі фігурували в інвентарі 1737 р. як «палачики». Дані про те, що один із них був «мальований»⁶⁷, підтвердилися на початку минулого століття, коли під шаром тиньку відкрили фрагменти фресок, слушно датованих XVIII ст. – на них було зображено ідилічні сільські краєвиди та якихось міфологічних персонажів⁶⁸.

Крім того, інвентар 1737 р. нотував, що у старому палаці з'явився третій поверх⁶⁹. Однак загалом тодішній стан замкового комплексу був невтішним. Укладачі інвентаря не раз зауважували, що окремі його споруди (і, передовсім, князівський палац) потребують ремонту, або, принаймні, чищення й тинькування. Невдовзі розпочалися масштабні ремонтні роботи, ініційовані тодішнім володарем Олики – Михаїлом Казимиром Радзивіллом на прізвисько «Рибонька» (1702–1762 рр.). Князь був одним із найбагатших вельмож Речі Посполитої й відзначався відповідним стилем життя. Тож не дивно, що він спрямовував значні кошти не лише на відбудову Несвіжа, зруйнованого під час Північної війни, а й на реконструкцію замку на своїй «малій батьківщині». Михаїл Казимир народився в Олиці та вчашав сюди взимку, полюючи в навколишніх лісах. У 1725 р. тут відбулися масштабні врочистості, пов'язані з його одруженням з Уршулею (Урсулою) Вишневецькою⁷⁰.

реестру 1686 р. (с.76), без сумніву, мала відношення до другого шлюбу Альберта Станіслава Радзивілла – з Кристиною Анною Любомирською.

⁶⁶ Пор.: *Ткачев М.А.* Замки Беларусі. – Мінск, 2005. – С.150.

⁶⁷ Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.97–98.

⁶⁸ *Tomkiewicz S.* Olyka // *Prace Komisji Historji Sztuki.* – Т.3. – Zesz.1. – Kraków, 1923. – S.11.

⁶⁹ З'явилася десь на подвір'ї, вочевидь, і яма (пол. «jama») для тримання ув'язнених – у фрагменті, відчитаному публікатором як «sama do więzienia» (див.: Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.90).

⁷⁰ Про них та непрості перипетії довкола укладення цього шлюбу див.: *Sajkowski A.* Od Sierotki do Rybeńki: W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu. – Poznań, 1965. – S.143–149. Батьківщиною Уршулі (званої хіба як «Несвізька Мельпомена» або «перша польська драматургиня») також була Волинь – вона народилася у Чорторийську (нині Старий Чорторийськ Маневицького р-ну

У травні 1740 р. Радзивілл записав у своєму щоденнику, що в Олиці «старий замок зруйнували, а я наказав по-новому ремонтувати». А вже за рік на честь відновлення Олицького замку князь заклав у його підвалини позолочену срібну таблицю⁷¹. Ця реконструкція за участі Д.Кнакфуса тривала до самої смерті володаря – принаймні інвентар замку, укладений у 1755 р.⁷², засвідчує, що тоді його перебудова ще не закінчилася. Згаданий інвентар доволі докладно описує внутрішнє облаштування замку, який перетворювався з фортеці на пишну магнатську резиденцію⁷³. Проте це не означало занедбання його оборонних функцій. Ба більше, тут з'явилася своя ливарня, і гармати місцевого виробництва поповнили замковий арсенал майже на третину (їх було 12 із 42).

У замку постала «портретна зала», прикрашена чотирма десятками полотен, які репрезентували «генеалогію старожитного польського дому Лещинських», посвояченого з Радзивіллами через згадану вище дружину Михаїла Казимира – Уршулю Франциску, дочку Януша Антонія Вишневецького та Теофілії Лещинської (1705–1753 рр.)⁷⁴. Згідно з пізнішими даними, це були картини в людській зріст із поясненнями внизу, «хто який мав уряд і справи, скільки років прожив і коли помер»⁷⁵. Що ж до портретів самих Радзивіллів,

Волинської обл.). Із заміжжям Уршулі Чорторийськ перейшов до Радзивіллів, що в радянській літературі розглядалося хіба як «зміна визискувачів» місцевого «трудящого населення» (див.: Історія міст і сіл Української РСР: Волинська область. – С.546). Не дивно, що тепер ніщо не нагадує про цей період в історії містечка. Власне, уже в XIX ст. воно перебувало у стані занепаду, що болісно вразило Ю.Крашевського, котрий, мандруючи Волинню, відзначив старожитність і чудове місцеположення Чорторийська. Він замалював руїни місцевого замку, на яких гніздилися лелеки, і коротко занотував: «Замок, від якого нині залишилися тільки голі мури з [радзивіллівськими] орлами на верхах, високий вал і глибокі рови, був збудований у самого Стира на високій горі, котру за милою видно з усіх сторін. Архітектура нинішніх замкових руїн, здається, указує на XVII ст.» (див.: *Kraszewski J. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy.* – Warszawa, 1985. – S.69). Щодо опису Ю.Крашевським інших волинських маєтностей Радзивіллів див.: *Русина О.В.* Радзивіллівські володіння новітніх часів очима сучасників // Український історичний журнал. – 2014. – №6. – С.29–38.

⁷¹ *Zielińska T. Więź rodowa domu radziwiłłowskiego w świetle diariusza Michała Kazimierza Radziwiłła «Rybenki»* // *Miscellanea historico-archivistica.* – Т.3: Radziwiłłowie XVI–XVIII wieku: w kręgu polityki i kultury. – Warszawa; Łódź, 1989. – S.182; *Карліна О.* Документи «Архіву Радзивіллів» як джерела з історії Волині XVIII–XIX ст. // *Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора М.П.Ковальського з нагоди 70-річчя.* – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С.288.

⁷² Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.115–155.

⁷³ Його стилій опис див.: *Александрович В.* Інвентар Олицького замку 1755 р. // *Вісник Львівського університету: Серія мист-во.* – Вип.3. – Л., 2003. – С.302–304.

⁷⁴ В.Александрович чомусь робить батьком Уршулі її дядька Михаїла Сервація (див.: Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.30), після чого «одружує» його з таємничою «Теклею з Лещинських» (див.: Там само. – С.32), тоді як третьою його дружиною була Текля Роза з Радзивіллів. Натомість на с.155 остання «виявляється» дружиною Януша Антонія Вишневецького. Крім цього, одна й та сама особа ідентифікується в «Інвентарях» то як Текля Вишневецька, то як Анна Радзивілл (пор. с.23 і 83). Ці дивні генеалогічні екскурси доповнює коментар до однієї з картин, які залишилися від олицьких зборів Радзивіллів (див.: Там само. – С.268) і представляє одну з найяскравіших сторінок фамільної історії: шлюб короля Сигізмунда Августа рег просуга, коли його у Відні заступає Миколай Радзивілл Чорний (1553 р.). Тоді нареченою, усупереч думці В.Александровича, була не вдова, а дочка Фердинанда I (пор. с.30). Додамо також, що на репродукованому поряд «портреті Міхала Казимира Радивила» насправді зображено його сина Кароля Станіслава (див.: Там само. – С.269).

⁷⁵ Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.127, 148, 195. Упорядник «Інвентарів» закидає С.Томковичу, що той нарахував «40 чи 42» портрети Лещинських, хоча обидві ці цифри фігурують в інвентарях, і їх зрештою подає й сам В.Александрович (див.: Там само. – С.30, 32, 38). Ми б не звертали увагу на такі дрібниці, якби сам дослідник не поприкав польських фахівців

то в опису 1755 р. згадувалися, зокрема, зображення першого олицького ордината Станіслава Побожного та його дружини Марини Мишки-Варковської (щоправда, вони були над камінами, а не на них, як пише В.Александрович⁷⁶).

Князівські покої прикрашали також стінопис і ліпнина. Декоративним елементом можна вважати й печі, оздоблені розмаїтими кахлями (зокрема з радзивіллівською символікою, які вироблялись у Жовкві, щойно приєднаній до володінь родини⁷⁷). Без сумніву, жовківські майстри брали участь в оздобленні замкового інтер'єру⁷⁸.

На особливу увагу заслуговують дані про наявні у замку гравюри зі сценами з різних комедій, а разом про «мальоване полотно», яке правило за декорації до тих-таки «комедій». До цього додаються пізніші згадки про «комедігауз», чи «комедіальню», із «мальованими декораціями» та «бляшаними ліхтариками при декораціях»⁷⁹. У цих побіжних ремарках безпомилково вгадується відгомін захоплень Уршулі Радзивілл – освіченої й обдарованої жінки, авторки низки драматичних творів, посмертно виданих у Жовкві у збірці «Комедії і трагедії» (1754 р.).

Княгиня змолоду демонструвала свій поетичний хист, активно цікавилася літературою й мистецтвом. У цьому вона нагадувала свого знаного дядька – Михаїла Сервація, останнього представника роду Вишневецьких по чоловічій лінії. Як гадають, гостюючи в нього у Вишнівці вона зацікавилася побаченими тут театральними виставами і згодом заснувала в Несвіжі аматорський театр (1746 р.). Невдовзі для нього звели спеціальну споруду (власне, перебудували тамтешній кінний манеж) та почали поповнювати трупу акторами-професіоналами. З огляду на потреби театру постали місцеві музична й балетна школи. У репертуарі несвізького придворного театру були не лише оригінальні римовані твори Уршулі Радзивілл (які, щоправда, найчастіше являли собою парафрази популярних літературних і міфологічних сюжетів), а й переклади комедій Мольєра та Вольтєра, західноєвропейські опери, балети. Театр робив «гастрольні тури» по володіннях Радзивіллів, які являли собою єдиний культурний простір. Зокрема в 1753 р. він виїздив до Жовкви та Олики, а в 1755 р. давав спектаклі в олицькому «новому театрі»⁸⁰.

за брак належного сумління та не потрактовав їхні помилки як «фальшування» (див.: Там само. – С.6, 22). Між тим він, скажімо, невірно вказує кількість портретів Радзивіллів (шість замість п'яти – пор. с.20 і 68), не згадує про використання ним ілюстрацій зі статті С.Томковича (чомусь «ховаючись» за публікацію П.Ричкова) та подеколи навіть невірно передає її текст (див. с.22: «po prawej stronie» замість «lewej»).

⁷⁶ Пор.: Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.29, 127.

⁷⁷ Мануфактуру у Жовкві заснував Михаїл Казимир Радзивілл у 1749 р. Керував виробництвом невідомий на ім'я англієць, а за художню частину відповідав Александр Струмецький. Окрім радзивіллівських орлів, на кахлях можна було побачити пейзажі, розмаїті пасторальні та мисливські сцени (див.: Ковальчик С. Пізньобароккові магнатські резиденції на Волині та Львівщині // Українське барокко та європейський контекст. – К., 1991. – С.61–62).

⁷⁸ О.Баженова з'ясувала персональний склад жовківської групи майстрів, які працювали в радзивіллівських володіннях (див.: Баженова О. Радзивилловский Несвиж. – Минск, 2007. – С.84–98).

⁷⁹ Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.148–149, 193, 214, 216, 223, 228, 245, 251.

⁸⁰ Баженова О. Радзивилловский Несвиж. – С.103–118; Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў двух тамах. – Т.2 (К–Я). – Минск, 2007. – С.375–376, 498–499; Teatr Urszuli Radziwiłłowej. – Warszawa, 1961; Sajkowski A. Od Sierotki do Rybenki. – S.153–169; Kochańczyk A.

Подібні вподобання мав і молодший брат Михаїла Казимира – Ієронім Флоріан Радзивілл (1715–1760 рр.), чий володіння зрештою успадкував Рибонька. Він заснував театри у двох своїх резиденціях – Слуцьку та Бялій. Для підготовки професійних танцівників у Слуцьку було створено балетну школу. Щоправда, за влучним виразом А.Сайковського⁸¹, «муза театру у слуцько-бяльській державі мала виразно Марсове обличчя»: князь любив муштру й організацію справ на казармовий лад (і, опріч іншого, мав власне військо тих самих розмірів, що й усе військо Великого князівства Литовського). Абсолютний володар свого чималого «царства», він сподівався з бігом часу отримати польську королівську корону, а поки що, випереджаючи події, планував спорудити собі пам'ятник на ринковій площі в Бялій, очистивши її від «крамниць паскудних». Дуже промовистим є й портрет Ієроніма Флоріана пензля Я.Весселя, який суттєво відрізняється від «сарматських» портретів найближчих родичів князя. Із картини на нас зверхньо дивиться пишний Нарцис у квітчастих панталонах. Гданському маляреві не бракувало майстерності, однак, усупереч намірам замовника й попри присутні на полотні князівську корону та пурпурну мантию, ми бачимо радше карикатуру на відомий парадний портрет Людовіка XIV роботи Г.Ріо.

Загалом у XVIII ст. Радзивілли поступово втрачали свою політичну потугу й разом дрібнішали як особистості, стаючи дедалі більш дивакуватими та ексцентричними (а подеколи просто кумедними). Характерна у цьому сенсі брошура Удальрика Радзивілла (1712–1770 рр.) з описом його виправи проти гайдамаків у районі Бердичева й Житомира в 1749 р.⁸² Князь був чи не найбіднішим із роду Радзивіллів, однак теж мав неабиякі амбіції. На боротьбу з «гультьями» він вирушив 26 червня, узявши благословення й поснідавши в кляшторі босих кармелитів. 2 липня його «військо», яке нараховувало близько 300 осіб, натрапило на загін із 15 гайдамаків. На полі «битви» залишилися двоє поляків і п'ятеро їхніх супротивників. Ватажок останніх – Єремія Таран – потрапив у полон. Окрилений перемогою Радзивілл на знак своєї звитяги наказав укопати «меморіальний» стіл («для пам'яті у прийдешні часи»), за яким переможці з'їли вечерю. Місце «вікторії» вирішили назвати «Стіл Радзивіллівський» і вирізали відповідний напис на сосні неподалік. Цю ідею, за словами Удальрика, схвалили «всі поліські громади». Отже, як бачимо, у середині XVIII ст. мегаломанія була спільною рисою принаймні двох Радзивіллів.

Повертаючись до Михаїла Казимира й Олицького замку, можна резюмувати, що за життя князя він дістав вигляд, наблизений до сучасного. Утім над цією будівлею ніби тяжіло прокляття: тільки-но відроджений, замок щоразу ставав жертвою людського вандалізму. Так було на початку XX ст., перед Першою світовою війною, і у XVII ст., за часів Альберта Станіслава

Teatr Urszuli Radziwiłłowej w Nieświeżu // Radziwiłłowie: Obrazy literackie. Biografie. Świadczenia historyczne. – S.231–237.

⁸¹ *Sajkowski A.* Od Sierotki do Rybeńki. – S.201.

⁸² *Królikowski B.* Wśród Sarmatów: Radziwiłłowie i pamiętnikarze. – Lublin, 2000. – S.174–176; *Borek P.* O tym jak księzę Udalryk Radziwiłł hajdamaków gromił // Radziwiłłowie: Obrazy literackie. Biografie. Świadczenia historyczne. – S.239–249.

Радзивілла, коли його розграбували козаки. Тепер же новий господар Олики, син Михаїла Казимира й Уршулі Кароль Станіслав Радзивілл, знаний під прізвиськом «Пане Коханку» (так він зазвичай звертався до співрозмовників)⁸³, зробив родинне гніздо заручником своїх політичних уподобань.

Маємо на увазі події, спричинені смертю польського короля й великого князя литовського Августа III (1763 р.). Імператриця Катерина II воліла бачити на його місці лояльного щодо Росії Станіслава Понятовського. Той погодився з її вимогою «у весь час свого правління інтереси нашої (тобто Російської – *О.Р.*) імперії за власні вважати» й отримав за це військову допомогу. Кароль Станіслав Радзивілл був проти кандидатури С.Понятовського. Маючи власні військові підрозділи, він намагався чинити росіянам збройний опір. У червні 1764 р. у зіткненні під містечком Слонім князь зазнав поразки й відступив на Волинь. Наступного місяця, після кількох днів, проведених в Олиці, він мусив рятуватися втечею до Молдавії.

Слідом за ним у липні 1764 р. до Олики ввійшли російські війська. Реєстр завданих ними збитків, нещодавно введений до наукового обігу⁸⁴, недвозначно свідчить про те, що князівську резиденцію було повністю сплюндровано. Ішлося не лише про вивезення всього цінного майна, включно із фамільним сріблом, яке поповнило державну казну – нападники не погребували навіть поламаним залізничям із цуманської рудні, а заразом відірвали металеві крила від статуї св. Михаїла й пошкодили замкові мури, висмикуючи з них «найменший шмат заліза». Було вирвано також віконні рами та двері, побито кахляні печі, здерто підлогу.

Особливо постраждала від вандалів найбільша замкова зала, в якій відбувалися театральні вистави («комедіауз»): через видрані балки в ній завалилися стеля та дах. По-варварськи було зруйновано й замкову каплицю, викладену трьома тисячами фарфорових кахлів із біблійними сценами – їх обідрали «всі до єдиної». Зникла величезна кількість витворів мистецтва – картин, дорогих меблів і посуду, розмаїтих декоративних предметів. Навіть побіжний їх опис викликає цікавість дослідників. Чого варте, наприклад, страусове яйце, «на якому майстерно вирізана історія про принесення в жертву Ісака», або зроблена на радзивілівській скляній мануфактурі в м. Уреч «склянка у футлярі квартова (об'ємом близько 0,7 л – *О.Р.*), на якій ціла історія Старого Заповіту була намальована».

Лише в 1767 р. Кароль Станіслав Радзивілл повернув собі втрачені позиції, а заразом і конфісковані в 1764 р. маєтності. У 1770-х рр. розпочалося відновлення Олицького замку. Складно сказати, якими темпами воно відбувалося, однак десь на рубежі 1780–1790-х рр. ситуацію суттєво ускладнила пожежа, котра знищила значну кількість князівських покоїв та одну з

⁸³ Зазвичай його розглядають як колоритну та ексцентричну людину, оригінала й героя численних анекдотів. Утім варто прислухатися до думки А.Сайковського, котрий зумів розгледіти за маскою «несвізького Фальстафа» обличчя «трагічного Сармата» (див.: *Sajkowski A. Karol Radziwiłł // Życiorysy historyczne, literackie i legendarne / Pod red. Z.Stefanowskiej, J.Tazbira. – Ser.1. – Warszawa, 1980. – S.135–154.*

⁸⁴ Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.177–200.

«великих зал». Документи кінця XVIII ст. фіксують певні новації, наприклад «новий міст навпроти замку». Однак очевидно, що княжа резиденція вже не зазнавала суттєвих перебудов. Як зауважують дослідники, вона якнайкраще ілюструє тенденцію до «вписування» палаців у межі бастионних укріплень XVII ст.⁸⁵

Наступне століття стало для Олицького замку часом стагнації. Зміни на краще позначилися лише за Фердинанда Радзивілла (1834–1926 рр.), котрий, успадкувавши замок після смерті батька (1873 р.), здійснив його відбудову. Однак Перша світова війна принесла Олиці чергові руйнації, які стали ніби прологом до повного занепаду радзивілівського замку за радянської доби. У незалежній Україні розмірковували над його перетворенням на одну з президентських резиденцій, однак до практичних кроків так і не дійшло. Нині споруда занепадає: руйнуються стіни та стелі, протікає дах. Із цього приводу вітчизняні ЗМІ вже не раз били на сполох, проте, на жаль, нині ніхто не візьметься прогнозувати майбуття радзивілівського замку.

Таким чином, попри наявність на українських теренах культурної спадщини Радзивілів, нині про неї доводиться говорити лише в категоріях нищення, занедбання та забуття. Не краща й ситуація з її науковим осмисленням, на чому ми вже наголошували в попередніх публікаціях. Певні зрушення можна відзначити хіба у царині популяризації відповідних фактів, хоча й вони доволі контроверсійні.

За приклад тут може правити «сучасна повість-хроніка» про Олику П.Боярчука⁸⁶, згадана навіть у новітньому енциклопедичному виданні⁸⁷. Автор, як впливає з передмови В.Лиса, «зводить в одне працю цілого ряду істориків і краєзнавців, хто в різні роки більшою чи меншою мірою заглиблювався у вивчення олицької минувшини, аби зберегти і донести її до майбутнього. Від 1149 року, часу першої згадки про Олику в Іпатіївському літописі, й до наших днів – такий епатаж (sic!) цього твору»⁸⁸. Утім епатує у книзі не її хронологія та навіть не термінологія (на кшталт «магдебурщини», ще й «крізь віки!»), а авторський підхід до викладу матеріалу. Не переймаючись тим, хто, словами поета, «более матери-истории ценен», П.Боярчук представляє минувшину містечка «крізь призму цікавих людських образів» – від давніх володарів Олики до тих, хто «примножував її славу чесною працею». Маємо й фотогалерею, де із «заслуженим вчителем УРСР, викладачем математики Зінаїдою Кошцієнко» та не окресленою докладніше «Надією Ярошук, уродженою Мороз», сусідять бойовий офіцер Домінік Радзивілл, його великосвітська мати й Теофілія Радзивілл, представлена на знаній картині Ю.Пешки як богиня юності Геба (хоча П.Боярчук «ідентифікує» її як «міфічну сестру і дружину Зевса Геру, котра годує орла!»)⁸⁹.

⁸⁵ Ковальчик Є. Пізньобароккові магнатські резиденції... – С.53–54.

⁸⁶ Боярчук П.О. Про що мовчить стара Олика. – Луцьк, 2009.

⁸⁷ Енциклопедія історії України. – Т.7. – К., 2010. – С.586.

⁸⁸ Боярчук П.О. Про що мовчить стара Олика. – С.3–4.

⁸⁹ Подібний рецидив радянщини (висміяної ще в булгаковському «Театральному романі»), звісно, не поодинокий. Згадаємо, наприклад, ілюстроване видання «Україна – Європа: Хронологія розвитку: 1500–1800 рр.» (Київ, 2010 р.), де згаданий вище портрет «Короля-Сонце»

Має ідентифікаційні проблеми й науково-популярне видання альбомного типу, присвячене безпосередньо Радзивіллам⁹⁰. Воно набагато пишніше, помилки тут не такі комічні. Може, і немає великого гріха в тому, щоб видавати одну з будівель Олики за «декоративний фронтон палацу Радзивілів»; вхід до тамтешнього польського цвинтаря – за «неоготичну браму в Олицькому парку»; півфігуру Бога-Отця над входом до Троїцького костелу – за якогось «святого», а апостола на його фасаді – просто за «скульптуру»⁹¹. Гірше, коли йдеться про артефакти не локального, а європейського рівня. Наприклад, про унікальний рицарський обладунок, прикрашений позолотою та різнокольоровою емаллю, що його виготовив нюрнберзький майстер Кунц Лохнер для Миколая Радзивілла Чорного. У книзі він чомусь фігурує як «лати Миколая Христофора Радзивіла Сирітки» (а останній, до речі, залишається неідентифікованим у своєму «класичному» вбранні – плащі пілігрима)⁹².

Утім відкинемо прискіпливість в оцінці цього видання – з огляду на його популярний характер, а разом і тому, що авторка цих рядків свого часу відмовилася від участі в його підготовці через брак етичних засад у видавців і координаторів проекту⁹³. Прокламований ними задум – виопуклити роль Радзивіллів в історії народів, колись об'єднаних кордонами Литовської держави, – на жаль, так і не було реалізовано. Тексти, з яких складається книга, написано не з перспективи національних історіографій, а під кутом зору фахових зацікавлень і напрацювань задіяних у проекті дослідників. Тож В.Александрович вишукує «слід Радзивіллів в українській історії», спираючись на маеткові інвентарі XVII–XVIII ст., у розділі О.Баженової чільне місце відведено музейним комплексам у Несвіжі й Мирі, а в литовській частині, написаній Р.Рагаускене, серед біограм Радзивіллів виділяється підрозділ із дещо дивною (чи невірно перекладеною⁹⁴) назвою «Барбара Радзивіл – вершина могутності родини Радзивілів»⁹⁵. При цьому, скажімо, сюжету

сусидить зі знімком Кременчуцького вокзалу, а життєпис знаменитого авантюриста Каліостро подано поряд з інформацією про миколаївський Південно-турбінний завод (докл. див. у нашій інтернет-рецензії «Профессоры” на марші» [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/10/31/59752/>).

⁹⁰ Князі Радзивіли / В.Александрович та ін.; відп. ред. Ю.В.Ференцева. – К., 2012.

⁹¹ Там само. – С.11 (№3), 40–41 (№74, 76–77).

⁹² Там само. – С.100 (№57), 142 (№155).

⁹³ Про методи роботи видавництва «Балтія-Друк» докл. див.: *Сас П.М.* Автор та його право // Український історичний журнал. – 2012. – №4. – С.227–234; *Русина О.* Нагорода знайшла героя (декілька зауваг з приводу «Української книжки року») [Електронний ресурс]: <https://lifepravda.com.ua/columns/2013/07/1/132418/>

⁹⁴ Зауважимо, що від цього не застраховані й більш кваліфіковані видання. Скажімо, у перекладі з англійської брат Барбара, Миколай Радзивіл Рудий, стає «Червоним» (див.: *Плохий С.* Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності. – Х., 2016. – С.107). Утім в історії Радзивіллів був і свій «червоний князь» – Криштоф Миколай (1898–1986 рр.).

⁹⁵ У цьому підрозділі (с.199–208) ми зустрічаємо ще й «легку поведінку» Барбари, а також чимало інших мовних «перлів», на тлі яких тьмяніють знамениті перли королеви. Скажімо, у 15 років вона «прорвалася до найперших лав, які на той час займала родина Гаштольдів», ставши дружиною одного з них, Станіслава, і проживши «у стосунках» із ним п'ять років. Добре, що хоч померла Барбара в «майже незрілих літах», адже, як з'ясується нижче, деякі люди йдуть з життя «геть недозрілі» (с.211). Ці та подібні «переклади», якими рясніє текст книги, особливо дивні з огляду на те, що видавництвом «Балтія-Друк» керує етнічно литовське подружжя.

«Радзивілі і білоруська культура» у книзі присвячено аж 3 (!) речення, а в українській та литовській частинах подібні підрозділи взагалі відсутні, натомість генеалогічний матеріал раз-у-раз дублюється⁹⁶.

Загалом найбіднішою за змістом стала якраз українська частина цього видання, до чого спричинилася звуженість авторської оптики. Скажімо, подана В.Александровичем оповідь про Олику (с.38–62) є, по суті, передруком його передмови до «Інвентарів Олицького замку». Тож у ній забракло місця навіть для сюжету про збудований Альбертом Станіславом Радзивіллою величний костел Св. Трійці. Годі казати про інші його починання (або, за лексикою В.Александровича, «сакральні ініціативи») на кшталт фундування храмів у Крупі й Казимирові – навіть згадок про ці містечка у книзі немає. Натомість тут фігурує, скажімо, Білоозеро, де, за інвентарем 1729 р., був «дубовий паркан», а «новозбудований на час укладення інвентаря будинок мав тільки одну кімнату з коморою» (с.26).

У цілому під пером українського дослідника постала навіть не історія маґнатських резиденцій – на кшталт тієї, яку створив Р.Афтаназі (як кажуть, «відчуйте різницю» хоча б у сюжетах про Білокриницю чи Шпанів, поданих обома фахівцями⁹⁷). Це радше квазіпутівник по радзивілівським екс-володінням в Україні, яким, на жаль, не судилося стати модними нині «місцями пам'яті»⁹⁸. Примарність описаних об'єктів добре ілюструє сюжет про Цумань, де, згідно з інвентарями XVIII ст., існував «унікальний для українських земель комплекс окремих різночасових, а навіть різної конструкції будівель, поєднаних з парком». Натомість на поданих тут-таки давніх фото ми бачимо скромні побілені будиночки і клопоть якогось болота⁹⁹.

Резюмуючи, наголосимо, що давні маєткові інвентарі є дуже специфічним джерелом, здатним зацікавити гранично вузьку аудиторію. Навряд чи вони можуть служити цілям популяризації науки, якими, вочевидь, керувались видавці «Князів Радзивілів». Щоправда, явно не претендуючи

⁹⁶ «Автономність» складових частин книги унаочнює й неузгодженість понять: на с.80 категорично заперечується існування «берлінської» гілки Радзивілів, тоді як нижче їй присвячено спеціальний підрозділ (с.242–245).

⁹⁷ *Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Т.5: Województwo wołyńskie. – Wrocław, 1994. – S.44–47, 487–497; Князі Радзивілі. – С.26, 69–70.*

⁹⁸ Між іншим, одне з таких місць – радзивілівська крипта в Кедайнйй (колишніх Кейданах) – у книзі «неопізнане»: фото звідти представлене як зроблене «у родинному склепі Радзивілів у Дубинках» (с.231, №124).

⁹⁹ Князі Радзивілі. – С.67–68. До речі, видавці переконують нас, що це цуманський фільварок, хоча оригінальні знімки підписані інакше. На першому зафіксована «nadleśniczówka» (будинок так званого «надлісництва», або управління лісового господарства), другий є «видом з фільварку Цумань на острів» (між іншим, саме той, на якому й було розташовано «унікальний комплекс»). Самі ж фотографії походять зі збереженого у фондах Волинського краєзнавчого музею альбому, подарованого Фердинандові та Пелагії Радзивіллам «представниками й працівниками Олицької ординації» з нагоди їх золотого весілля (19 липня 1914 р.). У «Князях Радзивілах» він чомусь розчленований і неатрибутований (див. с.51, 56). Водночас фото, зняті у цуманських лісах 1932 р. (масштабне зимове полювання на диких кабанів), на с.171 «анонімно» ілюструють білоруський фактаж – хоча тут надалися б картини Юліана Фалата, прямо присвячені несвізьким «ловам» (до речі, саме на полюванні в Радзивілів митець зустрівся з майбутнім кайзером Вільгельмом II, котрий зробив його своїм придворним художником).

сказати в ній нове слово, вони спромоглися на одне приголомшливе відкриття. Маємо на увазі багато ілюміновану «Книгу, що містить градуали з антифонами» («Liber continens gradualia cum antiphonis»), нібито створену 1623 р. в олицькому монастирі Діви Марії («Pro coenobio olicensi ad S. Mariam»), яка збереглася в бібліотечному зібранні Литовської академії музики й театру. Видавці репродукують кілька її сторінок, включно з титулом, і навіть розміщують на своєму сайті відповідний музичний додаток, закликаючи читачів насолодитися григоріанськими хоралами, які у XVII ст. лунали на волинських обширах (при цьому вони вважають назвою книги її вихідні дані!)¹⁰⁰.

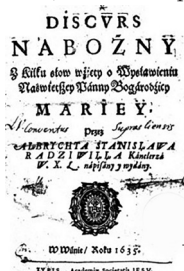
Між тим немає джерел, які фіксували б такий монастир на теренах Олики. Із браком документальних свідчень корелюють щоденникові записи й дуже докладний заповіт згаданого вище Альберта Станіслава Радзивілла (олицького ордината в 1614–1656 рр.): вважаючи Діву Марію своєю «опікункою» та «найбільшою після Бога добродійкою»¹⁰¹, він упродовж 1632–1656 рр. жодного разу не згадав про існування монастиря її імені десь просто за мурами власного замку.

Здається, у цьому випадку ми маємо ще один ідентифікаційний казус. Олику, вочевидь, переплутано з містечком Олита (нині Алітус, Литва), відомим із XIV ст. Щодо нього у приступних нам документах XVI ст. паралельно вживаються форми «Olita», «Olithy», «w Olicie», «Olithskiei», «Olickiego», «Olickich»¹⁰².

Не маючи у своєму розпорядженні спеціальних видань, присвячених історії цього містечка (яке, до речі, було «презентоване» Сигізмундом Августом

¹⁰⁰ Князі Радзивілли. – С.52–53, 272.

¹⁰¹ Цитуємо заповіт князя (див.: *Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce.* – Т.3. – S.457). Згадаємо також розлогу працю Радзивілла «Дискурс набожний...», двічі перевидану за його життя.

Ії було, вочевидь, завершено в Олиці: саме тут 5 серпня 1635 р. канцлер присвятив її своїй сестрі Кристині – абатисі Несвізького монастиря бенедиктинок. У книзі «найсвятіша панна Богородиця Маріє» виславляється як «королева Польщі». За словами Альберта Станіслава, Богородиця особисто наполягала на подібному титулуванні, передовсім під час явлення отцеві-езуїтові Манцинеллі, з яким князь познайомився в Неаполі 1616 р. Поза сумнівом, «Дискурс набожний...» сприяв складанню культу Божої Матері як «королеви Польщі». Офіційно він був оформлений Яном Казимиром на спеціальній месі у Львівському кафедральному соборі 1 квітня 1656 р.

Ілюстр.3. Титульна сторінка праці Альберта Станіслава Радзивілла «Дискурс набожний...» (Вільно, 1635 р.)

¹⁰² Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – Т.21. – Москва, 1915. – С.348, 364, 383, 392, 395. Подібний казус спостерігаємо й з кириличною версією топоніма «Олита». Маємо на увазі проект «Автограф української історії: IX–XXI ст.», що на його основі постала «документальна виставка on-line» на сайті Державної архівної служби України. Тут, серед іншого, представлено привілей Сигізмунда I, котрий підтверджував надання Яна Заберезинського «в Олицькому маєтку» 1535 р. (див.: *Архіви України.* – 2005. – №5/6. – С.115. – №2), хоча насправді останній був власником не волинської Олики, а литовської Олити. Див. опис цього документа, а також акти пожалування Олити Я.Заберезинському (1506 р.): *Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899.* – К., 1971. – С.20–21. – №21; *Описание документов и бумаг...* – С.32 (№29), 155 (№170); *Акты Литовской Метрики.* – Т.1. – Вып.2. – Варшава, 1897. – №744.

Барбарі Радзивілл), скористаємося сайтом Алітуського міського самоуправління¹⁰³. Там розміщено інформацію про місцевий культ Пресвятої Діви Марії (зокрема проведення ярмарків у день її Вознесіння та фундування 1524 р. Яном Заберезинським парафіяльного костелу на честь Іоанна Хрестителя, Вознесіння Діви Марії й св. Миколая) та про зв'язок із цим культом символіки міста (білу розу на його гербі як атрибут Діви Марії). Вочевидь саме при згаданому храмі й існував у перші десятиліття XVII ст. монастир Діви Марії зі скрипторієм, де створили так званий «олицький» градуал. Залишається сподіватися, що в подальшому ми зможемо з'ясувати це питання – попри ті нищення, яких зазнала Олита у XVII–XVIII ст.¹⁰⁴ і які не могли не позначитись на стані дотичних джерел.

Як би там не було, нині можна резюмувати, що радзивіллівська тематика є дуже плідним ґрунтом для українських науковців – як з огляду на тривалість перебування Радзивіллів у вітчизняному історичному просторі, так і через «успішне використання [ними] зв'язків між політикою, релігією та культурою»¹⁰⁵. Важливо й те, що у своїх розлогіх володіннях вони творили єдине соціокультурне середовище, суттєво випереджаючи (а можливо наближаючи) сучасні інтеграційні процеси.

REFERENCES

1. Aftanazy, R. (1994). *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. (Vol.5: Województwo wołyńskie). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. [in Polish].
2. Aleksandrovych, V. (2003). Inventar Olyts'koho zamku 1755 r. *Visnyk L'vivs'koho universytetu: Seriiia myst-vo*, 3, 301–331. [in Ukrainian].
3. Aleksandrovych, V. (Comp.). (2007). *Inventari Olyts'koho zamku XVII–XVIII st.: Zbirnyk dokumentiv*. Luts'k: Tverdynia. [in Ukrainian].
4. Augustyniak, U. (2001). *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640): Mechanizmy patronatu*. Warszawa: Semper. [in Polish].
5. Batowski, Z. (1932). Abraham van Westervelt, malarz holenderski XVII wieku i jego prace w Polsce. *Przegląd Historji Sztuki*, 3-4, 115–129. [in Polish].
6. Bazhenova, O. (2007). *Radzivillovskij Nesvizh*. Minsk: Kharvest. [in Russian].
7. Boiarchuk, P.O. (2009). *Pro shcho movchyt' stara Olyka*. Luts'k: Nadstyr'ia. [in Ukrainian].
8. Borek, P. (Comp.). (2005). *Arma Cosacica: Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej 1648–1649*. Kraków: Collegium Columbinum. [in Polish].
9. Boriak H. & Papakin H. (Comps.). (2005). Avtohrاف ukrains'koi istorii: IX–XXI st. *Arkhivy Ukrainy*, 5-6, 107–455. [in Ukrainian].
10. Degiel, R. (2000). *Protestanci i prawosławni: Patronat wyznaniowy Radziwiłłów birżańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w.* Warszawa: Neriton. [in Polish].
11. Dovbyshchenko, M.V. (2008). *Volyns'ka shliakhta u relihiinykh rukhakh kintsia XVI – pershoi polovyny XVII st.* Kyiv: PP Serhiichuk M.I. [in Ukrainian].

¹⁰³ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.heraldicum.ru/lietuva/cities/alytus.htm>

¹⁰⁴ Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў двух тамах. – Т.1 (А–К). – Мінск, 2007. – С.220.

¹⁰⁵ *Плохий С.* Брама Європи... – С.107.

12. Dreścik, J. (2000). Kampanie wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego przeciw powstaniu Chmielnickiego w rysunkach Abrahama van Westervelt. *Muzealnictwo Wojskowe*, 7, 397–427. [in Polish].
13. Ferentseva, Yu. V. (Ed.). (2012). *Kniazі Radzyvily*. Kyiv: Baltiia-Druk. [in Ukrainian].
14. Gębarowicz, M. (1981). *Początki malarstwa historycznego w Polsce*. Wrocław: Wydawnictwo PAN. [in Polish].
15. Golubev, S. T. (1883). *Kievskij mitropolit Pyotr Mogila i ego spodvizhniki*. (Vol.1). Kiev. [in Russian].
16. Hrabovych, H. (1997). *Do istorii ukrains'koi literatury*. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
17. Hrushevs'kyi, M.S. (1992). *Istoriia Ukrainy-Rusy*. (Vol.2). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
18. Hrushevs'kyi, M.S. (1996). *Istoriia Ukrainy-Rusy*. (Vol.9/1). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
19. Hrushevs'kyi, M.S. (1997). *Istoriia Ukrainy-Rusy*. (Vol.9/2). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
20. Hussowski, M. (1994). *Pieśń o żubrze*. Białowieża: Białowieski Park Narodowy. [in Polish].
21. Janas, E. & Kłaczewski, W. (Comps.). (2002). *Urzednicy wojewodztw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku: Spisy*. Kórnik: Biblioteka Kórnicka. [in Polish].
22. Janicki M. (2016). Obraz „Bitwa pod Orszą” – geneza, datowanie, wzory graficzne a obraz bitwy „na Kropiwniej” i inne przedstawienia batalistyczne w wileńskim pałacu Radziwiłłów. In: M.Nagielski (Ed.), *Bitwa pod Orszą* (pp.173–225). Warszawa: Neriton. [in Polish].
23. Jarczykova, M. (2009). Cultural Functions of the Radziwiłłs' Ancestral Libraries in 17th century. *Visnyk L'vivs'koho universytetu: Serii knyhozn., bibliot., inf. tekhnol.*, 4, 22–27. [in English].
24. Jarczykova, M. (1995). Krzysztof II Radziwiłł (1585–1640) wobec zagadnień dydaktycznych i naukowych. *Studia bibliologiczne*, 9, 136-147. [in Polish].
25. Jarczykova, M. (1995). *Książka i literatura w kregu Radziwiłłów birzańskich w pierwszej połowie XVII wieku*. Katowice: Wydawnictwo UŚ. [in Polish].
26. Karlina, O. (1999). Dokumenty „Arkhivu Radzyvilliv” iak dzhherela z istorii Volyni XVIII–XIX st. In: L.Vynar & I.Pasichnyk (Eds.), *Osiahnennia istorii* (pp.286–293). Ostroh; New York: Ostroz'ka Akademiia [in Ukrainian].
27. Kempa, T. (2007). *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobod wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*. Toruń: Wyd. Adam Marszałek. [in Polish].
28. Klymovs'kyi, S.I. (1992). Medal' Yanusha Radzyvillia yak svidchennia pro seredn'ovichnyi herb Kyieva. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 2, 40–48. [in Ukrainian].
29. Kobyak N.A., Morozova N.A., & Turilov A.A. (1997). Kirillicheskie rukopisnye knigi XV-XIX vv. v sobraniyach fondov 21 i 22 BAN Litvy. *Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne*, 2, 41–112. [in Russian].
30. Kondrat'iev, I. (2014). *Liubets'ke starostvo (XVI – seredyna XVII st.)*. Chernihiv: Vydavets' Lozovy V.M. [in Ukrainian].
31. Kostomarov, N. I. (1990). *Istoricheskie proizvedeniya. Avtobiografiya*. Kiev: Lybid'. [in Russian].
32. Koval'chuk Ye. (1991). Pizn'obarokkovi mahnats'ki rezydentsii na Volyni ta L'vivshchyni. In: A.K.Fedoruk (Ed.), *Ukrains'ke barokko ta yevropeis'kyi kontekst* (pp.50–63). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
33. Koval'skij, N.P., & Mytsyk, Yu.A. (1985). Ukrainskie letopisi. *Voprosy istorii*, 10, 81–94. [in Russian].
34. Kraszewski, J. (1985). *Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza. [in Polish].
35. Królikowski, B. (2000). *Wśród Sarmatów: Radziwiłłowie i pamiętnikarze*. Lublin. [in Polish].
36. Kuts, N. (2009). Lyubcha yak rezydentsiya Birzhanskikh Radzivilav. In: *Evropa: Novee sosedstvo 2008* (pp.17–26). Vilnius: EHU [in Belarusian].

37. Liuta, T. (2017). *Imago urbis: Kyiv na starodavnikh mapakh*. Kharkiv; Kyiv: Vydavets' Oleksandr Savchuk [in Ukrainian].
38. Lukšaitė, I. (1985). Biblioteka Salomona Rysińskiego. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, (30), 191–206. [in Polish].
39. Lypa, K. (2008). *Pid zakhystom muriv*. Kyiv: Nash chas. [in Ukrainian].
40. Mikocka-Rachubowa, K. (1995). *Monumentum victoriae chocimensis* Michała Kazimierza Radziwiłła w Białej. In: J.Kowalczyk (Ed.), *Kultura artystyczna Wielkiego księstwa Litewskiego w epoce baroku*. (pp.115–127). Warszawa: Instytut kultury. [in Polish].
41. Mytsyk, Yu.A. (2009). *Albaruthenica: Studii z istorii Bilorusi*. Kyiv: IUAD. [in Ukrainian].
42. Mytsyk, Yu.A. (1996). Istoriia Kyivs'koi Rusi na storinkakh khroniky P.Demytrovycha. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 6, 120–124. [in Ukrainian].
43. Mytsyk, Yu.A. (1993). Iz lystuvannia ukrains'kykh pys'mennykiv-polemistiv 1621–1624 rokiv. *Zapysky NTSh*, 225, 310–347. [in Ukrainian].
44. Mytsyk, Yu.A. (2002). Litopys Yana Binvil'skoho. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 20/2, 60–77. [in Ukrainian].
45. Mytsyk, Yu.A. (1978). *Ukrainskie letopisi XVII veka*. Dnepropetrovsk: DGU [in Russian].
46. Mytsyk, Yu.A. (1982). Vidobrazhennia deiakykh podii z istorii Kyieva v litopysy Yana Binvil'skoho. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 2, 73–76. [in Ukrainian].
47. Mytsyk, Yu., & Berezenko, B. (2013). Unikal'nyi portret polkovnyka Martyna Nebaby. *Siverians'kyi litopys*, 4-6, 3–4. [in Ukrainian].
48. Pagaczewski, J. (1929). *Gobeliny polskie*. Kraków: PAU. [in Polish].
49. Paliušytė, A. (1996). 1647 m. Liubčios kunstkameros inventorius. *Menotyra*, 2, 43–63 [in Lithuanian].
50. Pelenski, J. (1973). The Incorporation of the Ukrainian Lands of Old Rus' into Crown Poland (1569): Socio-material Interest and Ideology (a Reexamination). In: *American Contributions to the Seventh International Congress of Slavists* (Vol.3, pp.19–52). The Hague; Paris.
51. Plokhii, S. (2016). *Brama Yevropy: Istoriia Ukrainy vid skifs'kykh voien do nezalezhnosti*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia. [in Ukrainian].
52. Poretskij, Ya.I. (1983). *Solomon Rysinskij: Solomo Pantherus Leucorussus*. Minsk: Izdatel'stvo BGU. [in Russian].
53. Prud'homme van Reine R. B. (1993). De zeventiende-eeuwse zeeheldenportrettenreeks van Abraham Westervelt. *Bulletin van het Rijksmuseum*, 41(1), 3–15. [in Dutch].
54. Radziwiłł, A.S. (1980). *Pamiętnik o dziejach w Polsce*. (Vol.3). Warszawa: PIW. [in Polish].
55. Rusyna, O.V. (2014). Hrafichni skarby radzyvillivs'koi zbirkky. *Pravoslav'ia v Ukraini*, (4), 722–732. [in Ukrainian].
56. Rusyna, O.V. (2014). Radzyvillivs'ki volodinnia novitnikh chasiv ochyma suchasnykiv. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 6, 29–38. [in Ukrainian].
57. Rusyna, O.V. (2015). Radzyvilly ta Ukraina: kul'turni konotatsii. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 2, 113–130. [in Ukrainian].
58. Rusyna, O.V. (2014). Ukrains'ki storinky biohrafii Al'berta Stanislava Radzyvillya. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 4, 27–49. [in Ukrainian].
59. Ruzas, V. (Comp.). (1998). *Lietuva medaliuose. XVI a. – XX a. pradžia / Lithuania in Medals. 16th – early 20th c*. Vilnius: Vaga. [in Lithuanian and English].
60. Sajkowski, A. (1965). *Od Sierotki do Rybeńki: W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. [in Polish].
61. Sas, P.M. (2012). Avtor ta joho pravo. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 4, 227–234. [in Ukrainian].
62. Sas, P.M. (2006). *Petro Konashevych-Sahaidachnyi: Molodi roky*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].

63. Savchuk, Yu. (2012). *Odisseia kozats'kykh praporiv*. Stockholm: Viis'kovyi muzei Shvetsii. [in Ukrainian].
64. Shchaveleva, N.I. (1990). *Pol'skie latinoyazychnye srednevekoye istochniki*. Moskva: Nauka, [in Russian].
65. Shchavinskaya, L.L. (1998). *Literaturnaya kul'tura belorusov Podlyash'ya XV–XIX vv.* Minsk: Natsional'naya biblioteka Belarusi. [in Russian].
66. Shlyapkin, I.A. (1891). *Sv. Dimitrij Rostovskij i ego vremena (1651–1709 gg.)*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
67. Skep'yan, A.A. (2013). *Knyazi Slutskiya*. Minsk: Belarus'. [in Belarusian].
68. Smirnov, Ya.I. (1908) Risunki Kieva 1651 g. po kopiyam ix kontsa XVIII v. In: *Trudy XIII Arkheologicheskogo s'ezda* (Vol.2, pp.197–512). Moskva. [in Russian].
69. Stępnik, K. (Ed.). (2003). *Radziwiłłowie: Obrazy literackie. Biografie. Świadectwa historyczne*. Lublin: Wydawnictwo UMCS. [in Polish].
70. Tkachyov, M. A. (2005). *Zamki Belarusi*. Minsk: Belarus'. [in Russian].
71. Tomkowicz, S. (1923). Olyka. *Prace Komisji Historji Sztuki*, (3/1), 1–37. [in Polish].
72. Voronchuk, I. (2006). Zhyttievi priority kniazia Stanislava Radzyvilla. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia*, (18), 31–36. [in Ukrainian].
73. Wierzbicka, K. (Comp.). (1961). *Teatr Urszuli Radziwiłłowej*. Warszawa: PIW. [in Polish].
74. Wisner, H. (2000). *Janusz Radziwiłł (1612–1655), wojewoda wileński, hetman wielki litewski*. Warszawa: MADA [in Polish].
75. Wisner, H. (1969). Lata szkolne Janusza Radziwiłła. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 14, 183–194. [in Polish].
76. Zielińska, T. (1989). Więź rodowa domu radziwiłłowskiego w świetle diariusza Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”. *Miscellanea historico-archivistica*, 3, 175–190. [in Polish].

OLENA RUSYNA

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Leading Research Fellow,
Department of the History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), erusina@ukr.net

RADZIWIŁŁS AND UKRAINE: SOCIO-CULTURAL ASPECTS OF RELATIONS (17TH – MID-18TH CENTURY)

The article is a continuation of author's studies dealing with a role played by Radziwiłł princely family in Ukrainian history. As powerful magnates, Radziwiłłs had leading positions in Lithuania and Polish-Lithuanian Commonwealth. Some of them, being ardent Protestants, supported Orthodox clergy in the struggle against Union of Brest (1596) and maintained cultural and educational contacts with Kyivan literati. Along with these activities the paper examines some cultural endeavors of hetman Janusz Radziwiłł connected with his Kyivan campaign (1651). Special attention is paid to the reconstruction of castle in the city of Olyka which was Radziwiłłs' residence for four centuries. The article contains also a brief review of recent historiography. It concludes with a call for the closer investigation of Radziwiłłs' heritage in Ukraine.

Keywords: Radziwiłłs, Polish-Lithuanian Commonwealth, Orthodox Church, Olyka, Kyiv, Abraham van Vesterfeld.